

ΠΡΟΤΑΣΕΙΣ ΤΟΥ ΓΕΝΙΚΟΥ ΕΙΣΑΓΓΕΛΕΑ SIEGBERT ALBER

της 28ης Σεπτεμβρίου 2000¹

I — Εισαγωγή

1. Στην παρούσα διαδικασία εκδόσεως προδικαστικής αποφάσεως που κινήθηκε κατόπιν αιτήσεως του Tribunal du travail de Nivelles (στο εξής: αιτούν δικαστήριο), πρόκειται για το ζήτημα αν ένας μη Βέλγος κοινοτικός υπήκοος, ο οποίος σπουδάζει στο Βέλγιο, μπορεί να επικαλεσθεί το κοινοτικό δίκαιο, ιδίως τις διατάξεις περί ιθαγένειας της Ενώσεως και την αρχή της ίσης μεταχειρίσεως, προκειμένου να αξιώσει κατά το βελγικό δίκαιο πόρους διασφαλίζοντας το κατώτατο όριο διαβιώσεως.

3. Κατά τα πρώτα τρία έτη των σπουδών, κάλυπτε ο ίδιος τις δαπάνες συντηρήσεως, κατοικίας και σπουδών, ασκώντας διάφορες εργασίες και τυγχάνοντας ευκολιών πληρωμών ως προς τα δίδακτρα. Στην αρχή του τέταρτου και τελευταίου έτους σπουδών — κατά το οποίο δεν εργαζόταν ως «εργαζόμενος σπουδαστής» — ζήτησε από το ίδρυμα της κοινότητας Centre public d'aide sociale d'Ottignies-Louvain-la-Neuve, καθού της κύριας δίκης (στο εξής: CPAS ή καθού), να του καταβάλει την παροχή που εξασφαλίζει το κατώτατο όριο διαβιώσεως (minimex). Κατά τους ισχυρισμούς του, οι κατοικούντες στη Γαλλία γονείς του δεν μπορούν να αναλάβουν τις δαπάνες των σπουδών, δεδομένου ότι ο πατέρας του είναι άνεργος και η μητέρα του σοβαρά άρρωστη.

II — Περιστατικά και διαδικασία

2. Ο προσφεύγων της κύριας δίκης (στο εξής: προσφεύγων) έχει τη γαλλική ιθαγένεια. Γεννήθηκε στις 9 Δεκεμβρίου 1974. Κατοικούσε στη Γαλλία έως το τέλος των σπουδών του στη δευτεροβάθμια εκπαίδευση. Ακολούθως, άρχισε πανεπιστημιακές σπουδές φυσικής αγωγής στο Université catholique de Louvain (Louvain-la-Neuve) και διαμένει έκτοτε στη βελγική κοινότητα Ottignies-Louvain-la-Neuve.

4. Η κοινωνική λειτουργός του CPAS παρήγαγε στην έκθεσή της ότι ο προσφεύγων είχε εργαστεί πολύ για να καλύψει τα έξοδα των σπουδών του, αλλά, δεδομένου ότι το τελευταίο έτος σπουδών ήταν δυσκολότερο από τα άλλα λόγω της γραπτής εργασίας (mémoire) και της πραγματοποίησής της περιόδου πρακτικής ασκήσεως, ζήτησε τις παροχές του CPAS.

5. Το CPAS χορήγησε στον προσφεύγοντα, με απόφαση της 16ης Οκτωβρίου 1998, το κατώτατο όριο διαβιώσεως για το χρονικό διάστημα από τις 5 Οκτωβρίου 1998 έως τις 30 Ιουνίου 1999.

¹ — Γλώσσα του πρωτοτύπου: η γερμανική.

6. Με απόφαση της 29ης Ιανουαρίου 1999, το CPAS ανακάλεσε το εν λόγω δικαίωμα από την 1η Ιανουαρίου 1999 με την αιτιολογία ότι «ο ενδιαφερόμενος είναι πολίτης ΕΟΚ, εγγραφείς ως σπουδαστής». Ο προσφεύγων προσέβαλε δικαστικώς την απόφαση αυτή.

διατάξεών της, απαγορεύεται κάθε διάκριση λόγω ιθαγενείας.»

9. Το άρθρο 8 της Συνθήκης ΕΚ (νυν, κατόπιν τροποποιήσεως, άρθρο 17 ΕΚ) έχει ως εξής:

7. Στη διαδικασία ενώπιον του Δικαστηρίου συμμετέχουν το καθού, η Βελγική, η Δανική, η Γαλλική, η Πορτογαλική Κυβέρνηση, η Κυβέρνηση του Ηνωμένου Βασιλείου, καθώς και το Συμβούλιο και η Επιτροπή. Οι παρατηρήσεις των μετεχόντων της διαδικασίας θα εξετασθούν κατωτέρω.

«1. Θεσπίζεται η ιθαγένεια της Ένωσης.

III — Το νομικό πλαίσιο

Πολίτης της Ένωσης είναι κάθε πρόσωπο που έχει την υπηκοότητα ενός κράτους μέλους.

1) *Οι κοινοτικές διατάξεις*

2. Οι πολίτες της Ένωσης έχουν τα δικαιώματα και τις υποχρεώσεις που προβλέπονται από την παρούσα Συνθήκη.»

α) Συνθήκη ΕΚ

8. Το άρθρο 6, πρώτο εδάφιο, της Συνθήκης ΕΚ (νυν άρθρο 12, εδάφιο 1, ΕΚ) ορίζει τα εξής:

10. Το άρθρο 8 Α της Συνθήκης ΕΚ (νυν, κατόπιν τροποποιήσεως, άρθρο 18 ΕΚ) ορίζει τα ακόλουθα:

«Εντός του πεδίου εφαρμογής της παρούσας Συνθήκης και με την επιφύλαξη των ειδικών

«1. Κάθε πολίτης της Ένωσης έχει το δικαίωμα να κυκλοφορεί και να διαμένει

ελεύθερα στο έδαφος των κρατών μελών, υπό την επιφύλαξη των περιορισμών και με τις προϋποθέσεις που προβλέπονται στην παρούσα Συνθήκη και στις διατάξεις που θεσπίζονται για την εφαρμογή της.

12. Το άρθρο 1 του νόμου της 7ης Αυγούστου 1974, περί θεσπίσεως δικαιώματος κατωτάτου ορίου διαβίωσης, ορίζει τα εξής:

2. [...]»

«1) Κάθε Βέλγος που φθάνει στην ηλικία της ενηλικιώσεως, έχει την πραγματική κατοικία του στο Βέλγιο και δεν διαθέτει επαρκείς πόρους, δεν είναι σε θέση να τους αποκτήσει είτε με τις προσωπικές προσπαθειές του είτε με άλλα μέσα δικαιούται του κατωτάτου ορίου διαβίωσης.

11. Για την παρούσα υπόθεση σημασία έχουν επίσης:

Ο Βασιλιάς καθορίζει τι πρέπει να νοείται ως πραγματική κατοικία.

β) ο κανονισμός (ΕΟΚ) 1612/68 του Συμβουλίου, της 15ης Οκτωβρίου 1968, περί της ελεύθερης κυκλοφορίας των εργαζομένων στο εσωτερικό της Κοινότητας².

γ) η οδηγία 93/96/ΕΟΚ του Συμβουλίου, της 29ης Οκτωβρίου 1993, σχετικά με το δικαίωμα διαμονής των σπουδαστών³.

Το ίδιο δικαίωμα αναγνωρίζεται στους χειραφετηθέντες συνεπεία γάμου ανηλίκους, καθώς και στους αγάμους, που συντηρούν ένα ή περισσότερα τέκνα.

2) Οι εσωτερικές βελγικές ρυθμίσεις

α) Ο νόμος της 7ης Αυγούστου 1974

2) Ο Βασιλιάς μπορεί, με πράξη του Υπουργικού Συμβουλίου, να επεκτείνει την εφαρμογή του παρόντος νόμου, υπό τους καθοριζόμενους από Αυτόν όρους, σε άλλες κατηγορίες ανηλίκων, καθώς και σε πρόσωπα που δεν έχουν τη βελγική ιθαγένεια.»

² — ΕΕ ειδ. έκδ. 05/001, σ. 33.

³ — ΕΕ L 317, σ. 59.

β) Το βασιλικό διάταγμα της 27ης Μαρτίου 1987

γ) Το βασιλικό διάταγμα της 8ης Οκτωβρίου 1981

13. Το αναγνωριζόμενο με τη διάταξη αυτή δικαίωμα συνιστά επομένως, κατά το βελγικό δίκαιο, δικαίωμα για εγγυημένο εισόδημα που έχει τον χαρακτήρα δικαιώματος κοινωνικής παροχής ανεξαρτήτου από την καταβολή εισφορών.

15. Το βασιλικό διάταγμα της 8ης Οκτωβρίου 1981, που εκδόθηκε κατ' εφαρμογή του νόμου της 15ης Δεκεμβρίου 1980, περί της εισόδου στην επικράτεια, της διαμονής, της εγκαταστάσεως και της απομακρύνσεως των αλλοδαπών, ορίζει στο άρθρο 55, παράγραφος 1, κατ' ουσίαν τα εξής:

14. Το άρθρο 1 του βασιλικού διατάγματος της 27ης Μαρτίου 1987, περί επεκτάσεως του πεδίου εφαρμογής του νόμου της 7ης Αυγούστου 1974 περί θεσπίσεως του δικαιώματος του κατωτάτου ορίου διαβιώσεως σε πρόσωπα που δεν έχουν τη βελγική ιθαγένεια, ορίζει τα εξής:

16. Ο κοινοτικός υπήκοος που έρχεται στο Βέλγιο για σπουδές απολαύει του δικαιώματος διαμονής σ' αυτό πλέον των τριών μηνών υπό τις ακόλουθες προϋποθέσεις:

«Το πεδίο εφαρμογής του νόμου της 7ης Αυγούστου 1974, περί θεσπίσεως δικαιώματος κατωτάτου ορίου διαβιώσεως, επεκτείνεται στα ακόλουθα πρόσωπα:

1. πρέπει να είναι εγγεγραμμένος σε εκπαιδευτικό ίδρυμα οργανωμένο, αναγνωρισμένο ή επιδοτούμενο από το Δημόσιο για να παρακολουθήσει σ' αυτό, κυρίως, μαθήματα επαγγελματικής εκπαίδευσως·

1) σε όσους έχει εφαρμογή ο κανονισμός (ΕΟΚ) 1612/68 του Συμβουλίου των Ευρωπαϊκών Κοινοτήτων, της 15ης Οκτωβρίου 1968, σχετικά με την ελεύθερη κυκλοφορία των εργαζομένων στο εσωτερικό της Κοινότητας·

2. πρέπει να παράσχει τη διαβεβαίωση, με δήλωση ή, αν το επιθυμεί, με οποιοδήποτε άλλο ισοδύναμο μέσο, ότι διαθέτει επαρκείς πόρους προκειμένου να μην επιβαρύνει το Δημόσιο·

2) — 3)(...)).

3. πρέπει να έχει ασφάλιση ασθενείας που να καλύπτει όλους τους κινδύνους εντός του Βελγίου.

17. Το άρθρο 55, παράγραφος 3, πρώτη περίοδος, ορίζει κατ' ουσίαν τα εξής:

εγκαταλείπει το εθνικό έδαφος, αν διαπιστώσει ότι:

Πριν από τη λήξη του τρίτου μήνα που έπεται της αιτήσεως αδείας διαμονής, ο κοινοτικός υπήκοος οφείλει να αποδείξει ότι πληροί τις προϋποθέσεις που απαριθμούνται στην παράγραφο 1.

18. Το άρθρο 55, παράγραφος 4, ορίζει κατ' ουσίαν τα εξής:

1. ο κοινοτικός αλλοδαπός δεν πληροί πλέον τις προϋποθέσεις που ορίζονται στην παράγραφο 1, σημεία 1 και 3·
2. ο κοινοτικός αλλοδαπός (ή μέλος της οικογενείας του [...]) έλαβε οικονομική ενίσχυση από ένα CPAS, το συνολικό ποσό της οποίας, υπολογιζόμενο βάσει χρονικού διαστήματος δώδεκα μηνών που προηγείται του μήνα κατά τη διάρκεια του οποίου ελήφθη η απόφαση για τη διακοπή της διαμονής, υπερβαίνει το τριπλάσιο του ετησίου ποσού του κατωτάτου ορίου διαβίωσης, που καθορίζεται σύμφωνα με τον νόμο της 7ης Αυγούστου 1974 [...], εφόσον η ενίσχυση αυτή δεν έχει αποδοθεί εντός των έξι μηνών από τη χορήγηση της τελευταίας μηνιαίας ενισχύσεως.

Η άδεια διαμονής του υπηκόου κράτους μέλους των Ευρωπαϊκών Κοινοτήτων ισχύει για τη διάρκεια της εκπαίδευσής χωρίς να μπορεί να υπερβαίνει το ένα έτος. Μπορεί να ανανεώνεται για την ίδια διάρκεια, αν ο ενδιαφερόμενος εξακολουθεί να πληροί τις προϋποθέσεις που απαριθμούνται στην παράγραφο 1.

Κατά τη διάρκεια ισχύος της άδειας διαμονής ή κατά την ανανέωσή της, ο υπουργός ή ο εξουσιοδοτημένος από αυτόν μπορεί να διακόψει τη διαμονή του κοινοτικού αλλοδαπού και, ενδεχομένως, να τον διατάξει να

IV — Η αίτηση για την έκδοση προδικαστικής αποφάσεως

19. Το αιτούν δικαστήριο έχει αμφιβολίες ως προς το αν οι παρατεθείσες εσωτερικές νομοθετικές διατάξεις συνάδουν προς το κοινοτικό δίκαιο, ιδίως προς τα άρθρα 6 και 8 της Συνθήκης ΕΚ (νυν, κατόπιν τροποποίησης, άρθρα 12 ΕΚ και 17 ΕΚ), καθόσον αυτά θεσπίζουν την αρχή της απαγορεύσεως των διακρίσεων λόγω ιθαγενείας, την ιθαγένεια της Ενώσεως και την αναγνώριση των προβλεπόμενων στη Συνθήκη για τους πολίτες της Ενώσεως δικαιωμάτων.

20. Το αιτούν δικαστήριο λαμβάνει ως βάση τις ακόλουθες προϋποθέσεις:

- το Δικαστήριο έκρινε με τις αποφάσεις στην υπόθεση Hoeckx⁴ και Scrivner⁵ ότι η εξασφαλίζουσα το κατώτατο όριο διαβιώσεως κοινωνική παροχή, την οποία προβλέπει η βελγική έννομη τάξη, αποτελεί «κοινωνικό πλεονέκτημα» υπό την έννοια του κανονισμού 1612/68 του Συμβουλίου⁶, από το οποίο δεν μπορεί να αποκλεισθεί ο διακινούμενος εργαζόμενος, ο οποίος είναι υπήκοος άλλου κράτους μέλους και έχει την κατοικία του στο έδαφος του κράτους της παροχής·
- με την έναρξη ισχύος της Συνθήκης του Maastricht, τα αναγνωριζόμενα από τη Συνθήκη δικαιώματα επεκτάθηκαν σε όλους τους πολίτες της Ευρωπαϊκής Ένωσης και δεν περιορίζονται πλέον μόνο στους «εργαζομένους»·
- το Δικαστήριο έκρινε με την απόφαση επί της υποθέσεως Martínez Sala⁷, μεταξύ άλλων, ότι ο πολίτης της Ενώσεως, ο οποίος διαμένει νομίμως στο έδαφος του κράτους μέλους υποδοχής μπορεί να επικαλεσθεί το άρθρο 6 της Συνθήκης σε όλες τις περιπτώσεις που εμπíπτουν στο καθ' ύλην πεδίο εφαρμογής του κοινοτικού δικαίου.

21. Κατά συνέπεια, το αιτούν δικαστήριο ερωτά αν οι προβλεπόμενες από τα άρθρα 6 και 8 της Συνθήκης αρχές έχουν την έννοια ότι δεν επιτρέπουν κανονιστική ρύθμιση περιορίζουσα το δικαίωμα για κοινωνική παροχή που είναι ανεξάρτητη από την καταβολή εισφορών, όπως είναι το κατώτατο όριο διαβιώσεως, σε υπηκόους άλλου κράτους μέλους οι οποίοι εμπíπτουν στο πεδίο εφαρμογής του κανονισμού 1612/68 και ότι επιβάλλουν την επέκταση του δικαιώματος για τέτοιες παροχές σε όλους τους πολίτες της Ενώσεως.

22. Σε περίπτωση αρνητικής απαντήσεως στα ερωτήματα αυτά, τίθεται περαιτέρω το ακόλουθο ερώτημα, το οποίο το αιτούν δικαστήριο υποβάλλει επικουρικώς στο Δικαστήριο. Δεδομένου ότι στην παρούσα υπόθεση πρόκειται για σπουδαστή, θα πρέπει να ληφθεί υπόψη η οδηγία 93/96⁸ σχετικά με το δικαίωμα διαμονής των σπουδαστών. Το άρθρο 1 της οδηγίας αυτής αναγνωρίζει το δικαίωμα διαμονής, εφόσον ο οικείος σπουδαστής παρέχει τη διαβεβαίωση, με δήλωση ή, αν το επιθυμεί, με οποιοδήποτε τουλάχιστον ισοδύναμο τρόπο, ότι διαθέτει πόρους, ώστε αυτός και η οικογένειά του να μην επιβαρύνουν κατά τη διάρκεια της διαμονής τους το σύστημα κοινωνικής πρόνοιας του κράτους μέλους υποδοχής.

V — Τα προδικαστικά ερωτήματα

23. Το αιτούν δικαστήριο διερωτάται επομένως πώς πρέπει να κριθεί μια υπόθεση

4 — Απόφαση της 27ης Μαρτίου 1985, 249/83 (Συλλογή 1985, σ. 973).

5 — Απόφαση της 27ης Μαρτίου 1985, 122/84 (Συλλογή 1985, σ. 1027).

6 — Βλ. την υποσημείωση 2.

7 — Απόφαση της 12ης Μαΐου 1998, C-85/96 (Συλλογή 1998, σ. I-2691).

8 — Βλ. την υποσημείωση 3.

όπως η παρούσα, όταν μετά την αναγνώριση του δικαιώματος διαμονής προκύπτει ότι ο σπουδαστής, σε αντίθεση προς τη δήλωσή του, δεν είναι σε θέση να καλύψει τις ανάγκες του διαβιώσεως. Επιτρέπουν οι διατάξεις του κοινοτικού δικαίου να αποκλεισθεί ένας σπουδαστής, του οποίου έχει αναγνωρισθεί το δικαίωμα διαμονής, αργότερα από το έναντι του κράτους υποδοχής υφιστάμενο δικαίωμα κοινωνικής παροχής ανεξάρτητης από την καταβολή εισφορών, όπως είναι η χορήγηση του κατωτάτου ορίου διαβιώσεως; Σε περίπτωση καταφατικής απαντήσεως, θα πρέπει ακόμη να εξετασθεί αν οι ίδιες αυτές διατάξεις έχουν την έννοια ότι ο αποκλεισμός αυτός έχει γενικό και οριστικό χαρακτήρα, δηλαδή ότι το δικαίωμα δεν θα μπορούσε σε καμία περίπτωση να αναγνωρισθεί, ακόμη και σε περίπτωση καλής πίστεως του ενδιαφερομένου ή επελεύσεως νέων στοιχείων ή περιστάσεων ασχέτων προς τον οικείο σπουδαστή.

2) Επικουρικώς, έχουν την έννοια τα άρθρα 6 και 8 Α της Συνθήκης, καθώς και η οδηγία 93/96, της 29ης Οκτωβρίου 1993, σχετικά με το δικαίωμα διαμονής των σπουδαστών, ότι επιτρέπουν, οσάκις το δικαίωμα διαμονής έχει αναγνωρισθεί, τον εκ των υστέρων αποκλεισμό του σπουδαστή από το δικαίωμα για κοινωνικές παροχές από σύστημα μη στηριζόμενο σε εισφορές, όπως είναι αυτό του κατωτάτου ορίου διαβιώσεως, επιβαρύνον τη χώρα υποδοχής, και, σε περίπτωση καταφατικής απαντήσεως, ότι ο αποκλεισμός αυτός θα έχει γενικό και οριστικό χαρακτήρα;»

VI — Παρατηρήσεις των μετεχόντων της διαδικασίας

24. Το αιτούν δικαστήριο υποβάλλει στο Δικαστήριο για την έκδοση προδικαστικής αποφάσεως τα ακόλουθα ερωτήματα:

25. Ο προσφεύγων της κύριας δίκης δεν υπέβαλε παρατηρήσεις.

«1) Απαγορεύει το κοινοτικό δίκαιο — ειδικότερα οι αρχές της ευρωπαϊκής ιθαγένειας και της απαγορεύσεως των διακρίσεων που διατυπώνονται στα άρθρα 6 και 8 της Συνθήκης περί ιδρύσεως της Ευρωπαϊκής Κοινότητας — να αναγνωρίζεται το δικαίωμα για κοινωνική παροχή από σύστημα μη στηριζόμενο σε εισφορές, όπως είναι αυτό που θεσπίστηκε με τον βελγικό νόμο της 7ης Αυγούστου 1974 περί του κατωτάτου ορίου διαβιώσεως, μόνο στους υπηκόους των κρατών μελών στους οποίους έχει εφαρμογή ο κανονισμός (ΕΟΚ) 1612/68, της 15ης Οκτωβρίου 1968, και όχι σε όλους τους πολίτες της Ενώσεως;

1) Ο καθού

26. Ο καθού προβάλλει συμπληρωματικώς επί των πραγματικών περιστατικών ότι, μετά την έκδοση της θετικής αποφάσεως της 16ης Οκτωβρίου 1998, ο φάκελος διαβιβάσθηκε στο αρμόδιο υπουργείο προκειμένου να αποδοθεί η χορηγηθείσα ενίσχυση. Το υπουργείο, εν τούτοις, αρνήθηκε να προβεί στην απόδοση της ενισχύσεως για τον λόγο ότι ο προσφεύγων, υπό την ιδιότητά του ως σπουδαστής της Ευρωπαϊκής Κοινότητας, δεν δικαιούται του κατωτάτου ορίου διαβιώσεως. Κατόπιν αυτού, το καθού επενέβησε τον φάκελο και εξέδωσε την περί ανακλήσεως απόφαση. Παράλληλα, εν τούτοις,

χορήγησε στον προσφεύγοντα μια αποδοτέα κοινωνική ενίσχυση 7 000 BEF μηνιαίως για το χρονικό διάστημα από την 1η Ιανουαρίου 1999 έως τις 30 Ιουνίου 1999, δηλαδή μέχρι την ολοκλήρωση των σπουδών. Η αρνητική στάση της αρχής ως προς τη χορήγηση του κατωτάτου ορίου διαβίωσης στηρίζεται στην άποψη που υιοθέτησε το βελγικό κράτος.

27. Επί του πρώτου ερωτήματος, το καθού υποστηρίζει την άποψη ότι, στο παρόν στάδιο εξέλιξης του κοινοτικού δικαίου, τα άρθρα 6 και 8 της Συνθήκης δεν μπορούν να θεωρηθούν ότι έχουν την έννοια ότι ο πολίτης της Ενώσεως μπορεί να αξιώσει μια τέτοια κοινωνική παροχή. Η βελγική ρύθμιση συνάδει επομένως με τα άρθρα 6 και 8 Α της Συνθήκης. Το άρθρο 8 Α προβλέπει ότι κάθε πολίτης της Ενώσεως έχει το δικαίωμα να κυκλοφορεί και να διαμένει ελεύθερα στο έδαφος των κρατών μελών, *«υπό την επιφύλαξη των περιορισμών και με τις προϋποθέσεις που προβλέπονται στην παρούσα Συνθήκη και στις διατάξεις που θεσπίζονται για την εφαρμογή της»*. Από τη διατύπωση αυτή προκύπτει ότι η διάταξη δεν έχει άμεσο αποτέλεσμα και κατά την εφαρμογή της πρέπει να τηρούνται τα όρια που προβλέπονται στη Συνθήκη και στο παράγωγο δίκαιο. Στα όρια αυτά εντάσσονται οι οδηγίες 90/364/ΕΟΚ⁹, 90/365/ΕΟΚ¹⁰ και οι οδηγίες 90/366/ΕΟΚ¹¹ καταστάσας εν συνεχεία 93/96. Οι τρεις αυτές οδηγίες εξαρτούσαν από όρους και περιορίζαν την ελεύθερη κυκλοφορία επιβάλλοντας την υποχρέωση του προσώπου να αποδείξει ότι διαθέτει

επαρκείς πόρους και κοινωνική κάλυψη. Από το άρθρο 1 καθώς από τις αιτιολογικές σκέψεις της οδηγίας 93/96 μπορεί να συναχθεί ότι οι δικαιούχοι «δεν πρέπει να επιβαρύνουν υπερβολικά τα δημόσια οικονομικά του κράτους μέλους υποδοχής»¹². Έτσι, οι δικαιούχοι «γενικού δικαιώματος διαμονής» (*droit de séjour généralisé*) δεν μπορούν να αξιώνουν τα ίδια πλεονεκτήματα όπως οι διακινούμενοι εργαζόμενοι και η οικογένειά τους, δεδομένου ότι στην περίπτωσή τους δεν υφίσταται η οικονομική αντιπαροχή που παρέχει ο εργαζόμενος.

28. Όσον αφορά την παρατιθέμενη από το αιτούν δικαστήριο απόφαση στην υπόθεση Martínez Sala¹³, το καθού εκθέτει ότι πρόκειται για μια κατ' αρχήν διαφοροτική περίπτωση, οπότε οι αρχές που διαμορφώθηκαν στο πλαίσιο της υποθέσεως αυτής δεν μπορούν να τύχουν εφαρμογής στην προκειμένη περίπτωση. Ο προσφεύγων, ο οποίος διαμένει από τετραετίας στο Βέλγιο αποκλειστικά για τις σπουδές του, δεν εμπίπτει στο πεδίο εφαρμογής των διατάξεων περί μισθωτών εργαζομένων.

29. Επί του δευτέρου ερωτήματος, το καθού υποστηρίζει την άποψη ότι ο σπουδαστής, για όλη τη διάρκεια της διαμονής του υπό την ιδιότητά του αυτή, αποκλείεται από κοινωνικές παροχές που δεν εξαρτώνται από την καταβολή εισφορών. Η διατύπωση της οδηγίας «κατά τη διάρκεια της διαμονής τους» συνεπάγεται ότι για τον σπουδαστή υφίσταται, καθ' όλη τη διάρκεια της διαμονής του, η προϋπόθεση να διαθέτει επαρκείς πόρους.

9 — Οδηγία του Συμβουλίου, της 28ης Ιουνίου 1990, σχετικά με το δικαίωμα διαμονής (ΕΕ L 180, σ. 26).

10 — Οδηγία του Συμβουλίου, της 28ης Ιουνίου 1990, σχετικά με το δικαίωμα διαμονής των μισθωτών και μισθοδοτών εργαζομένων που έχουν παύσει την επαγγελματική τους δραστηριότητα (ΕΕ L 180, σ. 28).

11 — Οδηγία του Συμβουλίου, της 28ης Ιουνίου 1990, σχετικά με το δικαίωμα διαμονής των σπουδαστών (ΕΕ L 180, σ. 30). Η οδηγία αυτή αιτιολογήθηκε με απόφαση του Δικαστηρίου της 7ης Ιουλίου 1992 στην υπόθεση C-295/90, Κοινοβούλιο κατά Συμβουλίου (Συλλογή 1992, σ. I-4193), και, σαφέστερα, εκδόθηκε εκ νέου με άλλο νομικό έρεισμα ως οδηγία 93/96.

12 — Βλ. την έκτη αιτιολογική σκέψη της οδηγίας 93/96.

13 — Προπαρατεθείσα στην υποσημείωση 7.

30. Ο Βέλγος νομοθέτης μετέφερε κατ' αυτή την έννοια την οδηγία στο εσωτερικό δίκαιο, θεσπίζοντας το άρθρο 55 του βασιλικού διατάγματος της 8ης Οκτωβρίου 1981, το οποίο επιτρέπει στον αρμόδιο υπουργό να διακόψει τη διαμονή διατάσσοντας την απέλαση, όταν δεν πληρούνται πλέον μία από τις προϋποθέσεις, δηλαδή η προϋπόθεση που προβλέπεται στην παράγραφο 4, σημείο 2, αυτής της διατάξεως, κατά την οποία το δικαίωμα διαμονής μπορεί να ανακληθεί όταν ο σπουδαστής έχει λάβει επί χρονικό διάστημα δώδεκα μηνών ενισχύσεις το ύψος των οποίων ανέρχεται στο τριπλάσιο του κατωτάτου ορίου διαβιώσεως για τρεις μήνες.

31. Τελικά, ο προσφεύγων προέβη στις 21 Ιανουαρίου 1999 σε δήλωση περί επαρκών πόρων, ενώ δεν διέθετε πράγματι πλέον τέτοιους πόρους και είχε ζητήσει ενίσχυση βαρύνουσα το CPAS. Έτσι, ο προσφεύγων ενήργησε κακοβούλως.

2) Η Βελγική Κυβέρνηση

32. Η Βελγική Κυβέρνηση προβάλλει συμπληρωματικώς επί των πραγματικών περιστατικών ότι ο προσφεύγων ζήτησε στις 25 Οκτωβρίου 1998 άδεια διαμονής που του χορηγήθηκε στις 21 Ιανουαρίου 1999. Ο προσφεύγων είχε επομένως διαμείνει προηγουμένως παράτυπα στο βελγικό έδαφος. Ομοίως, στις 21 Ιανουαρίου 1999 ο προσφεύγων ζήτησε να του χορηγηθεί πιστοποιητικό διαμονής ως σπουδαστής και επ' ευκαιρία αυτής της αιτήσεως δήλωσε ότι διέθετε επαρκείς πόρους.

33. Εξ άλλου, το CPAS δεν υπέβαλε επισήμως αίτηση στο αρμόδιο υπουργείο για απόδοση των παροχών που είχε καταβάλει. Επομένως, δεν υφίσταται κανένα απορριπτικό έγγραφο για το *mini-mex*.

34. Η Βελγική Κυβέρνηση διευκρινίζει τις σχετικές βελγικές διατάξεις, εκθέτοντας ότι ο αιτών τη χορήγηση του κατωτάτου ορίου διαβιώσεως οφείλει να αποδείξει ότι υφίσταται ανάγκη χορηγήσεώς του. Εν προκειμένω, πρέπει κατ' αρχήν να αποδείξει ότι είναι έτοιμος να αναλάβει εργασία. Για λόγους επεικειάς ή για λόγους υγείας, ο αιτών μπορεί να απαλλαγεί από την υποχρέωση αυτή. Η νομολογία αναγνωρίζει εν μέρει ως ένα τέτοιο λόγο επεικειάς το γεγονός ότι ο αιτών πραγματοποιεί σπουδές.

35. Ως προς τη φύση της παροχής, η Βελγική Κυβέρνηση εκθέτει ότι πρόκειται για κοινωνική παροχή η οποία χορηγείται ως έσχατο μέσο. Προηγουμένως πρέπει να έχουν εξαντληθεί όλες οι άλλες δυνατότητες από απόψεως διατάξεων που αφορούν το όριο διαβιώσεως και τις κοινωνικές παροχές. Μόνον ο σπουδαστής που πληροί τις προϋποθέσεις αυτές μπορεί να τύχει της παροχής.

36. Επί της αιτήσεως για την έκδοση προδικαστικής αποφάσεως, η Βελγική Κυβέρνηση προβάλλει ότι η αρχή της ίσης μεταχειρίσεως έχει εφαρμογή σε περιστάσεις που ανάγοντι στο πεδίο εφαρμογής της Συνθήκης. Συγκεκριμένα, πρέπει, κατά τη νομολογία του Δικαστηρίου, να διασφαλίζεται η πρόσβαση στην επαγγελματική εκπαίδευση χωρίς δυσμενείς διακρίσεις. Η κατάσταση είναι

διαφορετική ως προς τις παροχές για δαπάνες διαβίωσης¹⁴. Στην εκτίμηση αυτή επίσης στηρίζεται η οδηγία 93/96. Η επίδικη παροχή αποτελεί αντιθέτως μέσον κοινωνικής πολιτικής και δεν έχει καμία σχέση με την επαγγελματική εκπαίδευση και, επομένως, δεν εμπίπτει στο πεδίο εφαρμογής του άρθρου 6 της Συνθήκης.

37. Η χορήγηση του κατωτάτου ορίου διαβίωσης αποτελεί κοινωνικό πλεονέκτημα που μπορεί να χορηγηθεί στον εργαζόμενο, όχι όμως στον «διακινούμενο σπουδαστή (*étudiant migrant*)», ο οποίος δεν μπορεί να θεωρηθεί ως εργαζόμενος. Εξ άλλου, το δικαίωμα διαμονής δεν είναι ούτε κατά τη Συνθήκη του Μάαστριχτ απόλυτο δικαίωμα. Το δικαίωμα αυτό περιορίζεται και εξαρτάται από τις διατάξεις της Συνθήκης και του παραγώγου δικαίου. Επομένως, στο πρώτο ερώτημα του αιτούντος δικαστηρίου πρέπει να δοθεί η απάντηση ότι το δικαίωμα διαμονής θεμελιώς μπορεί να εξαρτάται από προϋποθέσεις, όπως είναι η κάλυψη των δαπανών διαβίωσης και η ασφάλιση ασθενοείας, που ανταποκρίνονται στα έννομα συμφέροντα του κράτους μέλους.

38. Ως προς το δεύτερο ερώτημα του αιτούντος δικαστηρίου, η Βελγική Κυβέρνηση έχει τη γνώμη ότι πρέπει να ισχύσει ο γενικός αποκλεισμός ενός κοινοτικού σπουδαστή από την πρόσβαση σε κοινωνικές παροχές ενός μη εξαρτώμενου από εισφορές συστήματος κατά τη διάρκεια της διαμονής του ως σπουδαστή. Το άρθρο 2 της οδηγίας 93/96 επιτρέπει τον περιορισμό του δικαιώματος διαμονής στη διάρκεια της εκπαίδευσής. Το άρθρο 3 της οδηγίας θέτει ως προϋπόθεση ότι δεν μπορεί να θεμελιωθεί

δικαίωμα χορηγήσεως υποτροφιών από το κράτος μέλος υποδοχής. Δυνάμει του άρθρου 4 της οδηγίας, το δικαίωμα διαμονής υφίσταται εφ' όσον χρόνο οι δικαιούχοι πληρούν τις προϋποθέσεις του άρθρου 1. Αντιστρόφως, το δικαίωμα διαμονής παύει να υφίσταται όταν ο σπουδαστής επιβαρύνει την κοινωνική πρόνοια του κράτους μέλους υποδοχής. Με τη μεταφορά της οδηγίας στο εσωτερικό δίκαιο που έγινε με το άρθρο 55 του βασιλικού διατάγματος της 8ης Οκτωβρίου 1981 τηρήθηκαν οι προϋποθέσεις αυτές.

39. Επικουρικώς, η Βελγική Κυβέρνηση προβάλλει ότι μια κοινωνική παροχή όπως το κατώτατο όριο διαβίωσης μπορεί να χορηγηθεί σε κοινοτικό σπουδαστή βάσει του κανονισμού 1612/68 μόνον εφόσον πληρούνται οι προϋποθέσεις χορηγήσεως. Το δικαίωμα διαμονής σπουδαστών βάσει της οδηγίας 93/96 παρέχεται στους σπουδαστές οι οποίοι δεν έχουν ήδη αυτό το δικαίωμα βάσει άλλης διατάξεως του κοινοτικού δικαίου¹⁵. Εναπόκειται στο δικαστήριο του κράτους μέλους να εξετάσει αν ο προσφεύγων είναι εργαζόμενος κατά την έννοια του κοινοτικού δικαίου. Πάντως, ο προσφεύγων — καθόσον γνωρίζει η Βελγική Κυβέρνηση — έχει περιστασιακά μόνον ασκήσει εργασίες στις οποίες απασχολούνται σπουδαστές. Υπό τις συνθήκες αυτές, δεν θα πρέπει κανονικά να του αναγνωρισθεί η ιδιότητα του εργαζομένου. Το στοιχείο της συνέχειας μεταξύ της εργασίας και των σπουδών, όπως τέθηκε με την απόφαση επί της υποθέσεως *Lair*¹⁶, δεν υφίσταται εν προκειμένω. Δεν πρόκειται για σπουδές που βελτιώνουν τις προοπτικές του εργαζομένου στην αγορά εργασίας όσον αφορά το πεδίο των δραστηριοτήτων.

14 — Βλ. την απόφαση της 21ης Ιουνίου 1988, 197/86, *Brown* (Σύλλογη 1988, σ. 3205, με αναφορά στις προτάσεις του γενικού εισαγγελέα Slynn, σ. 3224), και την απόφαση της 26ης Φεβρουαρίου 1992, C-357/89, *Raulin* (Σύλλογη 1992, σ. I-1027, με αναφορά στις προτάσεις του γενικού εισαγγελέα Van Geerven, σ. I-1040).

15 — Βλ. το άρθρο 1 της οδηγίας 93/96.

16 — Απόφαση της 21ης Ιουνίου 1988, 39/86 (Σύλλογη 1988, σ. 3161).

40. Αν, παρά ταύτα, το Δικαστήριο κρίνει ότι ο κοινοτικός σπουδαστής έχει υπό την ιδιότητά του αυτή δικαίωμα για κοινωνικές παροχές όπως οι ημεδαποί σπουδαστές, η Βελγική Κυβέρνηση ζητεί να περιορισθούν διαχρονικώς τα αποτελέσματα της αποφάσεως, αυτό δε μάλιστα για λόγους ασφάλειας δικαίου και προκειμένου να μην κλονισθεί το σύστημα της χρηματοδότησεως των κοινωνικών παροχών.

41. Τέλος, η Βελγική Κυβέρνηση προβάλλει όλως επικουρικώς ότι το δικαίωμα ίσης μεταχειρίσεως δεν μπορεί τελικά να είναι ευρύτερο από το δικαίωμα του ημεδαπού σπουδαστή για χορήγηση του κατώτατου ορίου διαβιώσεως. Ο κοινοτικός σπουδαστής πρέπει εν πάση περιπτώσει να πληροί τις ίδιες αυστηρές προϋποθέσεις.

3) Η Δανική Κυβέρνηση

42. Η Δανική Κυβέρνηση υποστηρίζει την άποψη ότι το κατώτατο όριο διαβιώσεως κατά το βελγικό δίκαιο είναι κοινωνικό πλεονέκτημα κατά την έννοια του άρθρου 7, παράγραφος 2, του κανονισμού 1612/68¹⁷, που πρέπει να χορηγείται στους εργαζόμενους χωρίς διακρίσεις. Εν τούτοις, από την αίτηση για την έκδοση προδικαστικής αποφάσεως δεν διαφαίνεται αν ο προσφεύγων είναι εργαζόμενος. Ως σπουδαστής δεν μπορεί να αξιώσει τις παροχές βάσει του κανονισμού 1612/68. Ούτε το άρθρο 6 ούτε το άρθρο 8 της Συνθήκης συνεπάγονται

διαφορετικό συμπέρασμα. Η Συνθήκη του Άμστερνταμ δεν επέφερε εν προκειμένω καμία μεταβολή. Με την ιδιότητα του πολίτη της Ενώσεως δεν συνδέονται κανενός είδους νέα δικαιώματα. Οι διατάξεις αυτές, όπως μπορεί να συναχθεί από το γράμμα τους, δεν έχουν αυτοτελή σημασία¹⁸. Η Δανική Κυβέρνηση υπογραμμίζει ότι δεν συμμερίζεται την υποστηριζόμενη από το αιτούν δικαστήριο άποψη ότι η Συνθήκη του Μάαστριχτ επεξέτεινε τα προβλεπόμενα από τη Συνθήκη δικαιώματα σε όλους τους πολίτες της Ενώσεως.

43. Επί του δευτέρου ερωτήματος, η Δανική Κυβέρνηση προβάλλει ότι η οδηγία 93/96 προϋποθέτει ότι ο σπουδαστής διαθέτει επαρκείς πόρους. Μόνον τότε απολαύει δικαίωματος διαμονής. Το δικαίωμα αυτό παύει να υφίσταται όταν ο σπουδαστής δεν διαθέτει πλέον επαρκείς πόρους. Αυτό προκύπτει από την έκτη αιτιολογική σκέψη και το άρθρο 1 της οδηγίας. Επομένως, οι επαρκείς πόροι αποτελούν προϋπόθεση για το δικαίωμα διαμονής.

44. Δεν έχει εξ άλλου διευκρινισθεί αν ο προσφεύγων διαμένει στο βελγικό έδαφος νομίμως κατά την έννοια της αποφάσεως στην υπόθεση Martínez Sala¹⁹. Κατά τα λοιπά, η παρούσα υπόθεση δεν είναι παρόμοια προς την υπόθεση Martínez Sala.

17 — Η διάταξη αυτή ορίζει ότι εργαζόμενος, που είναι υπήκοος κράτους μέλους, απολαύει στο έδαφος των άλλων κρατών μελών των ιδίων κοινωνικών και φορολογικών πλεονεκτημάτων με τους ημεδαπούς εργαζομένους.

18 — Βλ. την περιοριστική ρήτρα: «[...] υπό την επιφύλαξη των περιορισμών και με τις προϋποθέσεις που προβλέπονται στην παρούσα Συνθήκη και στις διατάξεις που θεσπίζονται για την εφαρμογή της».

19 — Προσπαρτηθείσα στην υποσημείωση 7.

45. Ακόμη και αν ο προσφεύγων εμπίπτει στο προσωπικό πεδίο εφαρμογής της Συνθήκης, αυτό δεν θεμελιώνει τη χορήγηση του κατώτατου ορίου διαβίωσης. Το κατώτατο όριο διαβίωσης θα πρέπει να καταβάλλεται εν προκειμένω ως ενίσχυση διαβίωσης για σπουδαστές και το οποίο, κατά τη νομολογία του Δικαστηρίου, δεν καλύπτεται από την επιταγή της ίσης μεταχειρίσεως όσον αφορά την πρόσβαση στην επαγγελματική εκπαίδευση. Ούτε το άρθρο 8 Α της Συνθήκης μεταβάλλει τη νομική κατάσταση των σπουδαστών. Αυτό προκύπτει ήδη από την περιοριστική ρήτρα που περιέχει αυτή η διάταξη. Δεν παρέχει αυτοτελή νομική κατάσταση. Τα άρθρα 6 και 8 Α της Συνθήκης, καθώς και η οδηγία 93/96, δεν απαγορεύουν τον αποκλεισμό σπουδαστών από την επίδικη κοινωνική παροχή.

47. Σ' αυτό αντιτάσσεται το ότι μια τέτοια καθ' ολοκληρίαν ίση μεταχείριση δύσκολα συμβιβάζεται με τα δικαιώματα που συνδέονται με την ιθαγένεια. Εξ άλλου, η Γαλλική Κυβέρνηση υπογραμμίζει την επιφύλαξη που περιέχει το άρθρο 8 Α της Συνθήκης, το περιεχόμενο της οποίας διευκρινίστηκε με τις αποφάσεις τη διαμονή οδηγίες 90/364²⁰, 90/365²¹ και 93/96²². Επί πλέον, η οδηγία 93/96, όπως είχε υπό την οδηγία 90/366, ακυρώθηκε από το Δικαστήριο λόγω εσφαλμένης νομικής βάσεως²³. Η οδηγία 93/96 στηρίχθηκε κατόπιν στο άρθρο 7 Α, δεύτερο εδάφιο, της Συνθήκης ΕΚ (νυν, κατόπιν τροποποιήσεως, άρθρο 14, παράγραφος 2, ΕΚ), το οποίο ορίζει την εσωτερική αγορά παραπέμποντας στις *διατάξεις της Συνθήκης*. Αυτό συνεπάγεται ότι δεν υφίσταται απόλυτη ίση μεταχείριση. Κατά την άποψη της Γαλλικής Κυβερνήσεως, ο προσφεύγων της κύριας δίκης δεν μπορεί να επικαλεσθεί ίση μεταχείριση κατά την έννοια του κανονισμού 1612/68.

4) Η Γαλλική Κυβέρνηση

46. Η Γαλλική Κυβέρνηση προβάλλει επί του πρώτου ερωτήματος ότι το άρθρο 7, παράγραφος 2, του κανονισμού 1612/68 συνιστά ειδική διαμόρφωση της περιεχόμενης στο άρθρο 48 της Συνθήκης ΕΚ (νυν άρθρο 39 ΕΚ) αρχής της ίσης μεταχειρίσεως δικαιουμένων εργαζομένων και των οικογενειών τους. Το ερώτημα αφορά συγκεκριμένα το αν η αρχή της ίσης μεταχειρίσεως πρέπει να επεκταθεί σε όλους τους πολίτες της Ενώσεως όσον αφορά κοινωνικά και φορολογικά πλεονεκτήματα. Αυτό θα σήμαινε την πλήρη ίση μεταχείριση κοινοτικών υπηκόων και ημεδαπών.

48. Ως προς την απάντηση στο δεύτερο ερώτημα, η Γαλλική Κυβέρνηση στηρίζεται στο άρθρο 1 της οδηγίας 93/96. Η διάταξη αυτή προβλέπει δικαίωμα διαμονής υπό προϋποθέσεις, όπως υφίστατο ήδη προηγουμένως συνεπεία των αποφάσεων Gravier²⁴, Blaizot κ.λπ.²⁵ και Brown²⁶. Στο κοινοτικό δίκαιο, εν τούτοις, δεν ρυθμίζεται το τι ισχύει όταν η αρχική κατάσταση ενός σπουδαστή σε άλλο κράτος μέλος χειροτερεύει από οικονομικής απόψεως κατά τη

20 — Βλ. την υποσημείωση 9.

21 — Βλ. την υποσημείωση 10.

22 — Βλ. την υποσημείωση 3.

23 — Βλ. την προπαρατεθείσα στην υποσημείωση 11 απόφαση Κοινοβούλιο κατά Συμβουλίου.

24 — Απόφαση της 13ης Φεβρουαρίου 1985, 293/83 (Συλλογή 1985, σ. 593).

25 — Απόφαση της 2ας Φεβρουαρίου 1988, 24/86 (Συλλογή 1988, σ. 379).

26 — Απόφαση προπαρατεθείσα στην υποσημείωση 14.

διάρκεια της διαμονής, όπως συμβαίνει στην υπόθεση της κύριας δίκης. Επομένως, εναπόκειται στα κράτη μέλη να δώσουν λύση σ' αυτό το πρόβλημα, όπως πράγματι συνέβη στην περίπτωση που αφορά η υπόθεση της κύριας δίκης. Βάσει των άρθρων 6 και 8 της Συνθήκης ΕΚ καθώς και της οδηγίας 93/96 δεν μπορεί να προβλεφθεί υπέρ ενός σπουδαστή δικαίωμα κοινωνικής παροχής μη εξαρτώμενης από την καταβολή εισφορών.

5) Η Πορτογαλική Κυβέρνηση

49. Η Πορτογαλική Κυβέρνηση εξετάζει κατ' αρχάς διεξοδικώς το ζήτημα αν η χορήγηση του κατωτάτου ορίου διαβίωσης κατά το βελγικό δίκαιο αποτελεί κοινωνικό πλεονέκτημα κατά την έννοια του άρθρου 7, παράγραφος 2, του κανονισμού 1612/68 και δίδει τελικά καταφατική απάντηση. Κατόπιν, εξετάζει το ζήτημα αν ο προσφεύγων είχε αρχικά την ιδιότητα του εργαζομένου, η οποία ενδεχομένως εξακολουθεί να υφίσταται. Η καθοριστική έννοια του εργαζομένου εξαρτάται στο πλαίσιο του κοινοτικού δικαίου από τον τομέα δικαίου στον οποίο αυτή τυγχάνει εφαρμογής. Η Πορτογαλική Κυβέρνηση λαμβάνει ως βάση την έννοια του εργαζομένου όπως αυτή έχει ορισθεί με τις αποφάσεις στις υποθέσεις Lawrie-Blum²⁷, Lair²⁸, Raulin²⁹ και Martínez Sala³⁰.

50. Δεδομένου ότι κατά την άποψη της Πορτογαλικής Κυβερνήσεως δεν έχει διευκρινισθεί με βεβαιότητα αν ο προσφεύγων εγκατέλειψε πλήρως τη βιοποριστική του δραστηριότητα κατά το τέταρτο έτος των σπουδών, η εν λόγω κυβέρνηση λαμβάνει ως

υπόθεση εργασίας ότι διέκοψε την απασχολήσή του προκειμένου ν' αποκτήσει επαγγελματικά προσόντα. Το κοινοτικό δίκαιο δεν δίνει μεν σαφή απάντηση στο ερώτημα αν σε μια τέτοια περίπτωση διατηρείται η ιδιότητα του εργαζομένου, πλην όμως παρέχει ενδείξεις για θετική απάντηση στο ερώτημα αυτό. Η Πορτογαλική Κυβέρνηση αναφέρεται στην απόφαση επί της υποθέσεως Lair³¹, κατά την οποία η ιδιότητα του εργαζομένου δεν εξαρτάται απαραίτητα από τη διατήρηση της σχέσεως εργασίας. Εφόσον ο προσφεύγων ήταν επί τρία έτη εργαζόμενος, η ιδιότητα αυτή πρέπει να εξακολουθεί να υφίσταται, δεδομένου ότι σε διαφορετική περίπτωση θα προέκυπτε άνιση μεταχείριση έναντι εργαζομένων που βρίσκονται σε κατάσταση ενεργείας και οι οποίοι απολαμβάνουν, βάσει του κανονισμού 1612/68³², των ίδιων κοινωνικών πλεονεκτημάτων όπως οι ημεδαποί εργαζόμενοι. Η απόφαση στην υπόθεση Lair πρέπει να νοηθεί επίσης με αυτό το πνεύμα.

51. Ως προς το κριτήριο της συνέχειας μεταξύ της επαγγελματικής δραστηριότητας και των σπουδών, η Πορτογαλική Κυβέρνηση εξετάζει δύο χωριστές εκδοχές: αν υφίσταται ουσιαστική συνέχεια, θεμελιώνεται δικαίωμα για το επίδοιο κοινωνικό πλεονέκτημα. Αν, αντιθέτως, δεν μπορεί να διαπιστωθεί η ύπαρξη συνέχειας, ο δε προσφεύγων απέκτησε με τις σπουδές του επαγγελματικά προσόντα για άλλο κλάδο απασχολήσεως, πρέπει εν τούτοις ο προσφεύγων να θεωρηθεί εργαζόμενος βάσει της αποφάσεως στην υπόθεση Lair³³, κατά την οποία το στοιχείο της συνέχειας δεν μπορεί να απαιτείται όταν ο εργαζόμενος κατέστη

27 — Απόφαση της 3ης Ιουλίου 1986, 66/85 (Συλλογή 1986, σ. 2121).

28 — Απόφαση προπαρατεθείσα στην υποσημείωση 16.

29 — Απόφαση προπαρατεθείσα στην υποσημείωση 14.

30 — Απόφαση προπαρατεθείσα στην υποσημείωση 7.

31 — Απόφαση προπαρατεθείσα στην υποσημείωση 16.

32 — Η Πορτογαλική Κυβέρνηση αναφέρεται χωρίς αμφιβολία στα άρθρα 5 και 7, παράγραφοι 1 και 2, του κανονισμού 1612/68.

33 — Απόφαση προπαρατεθείσα στην υποσημείωση 16.

άνεργος ακουσίως και αναγκάζεται λόγω της καταστάσεως στην αγορά εργασίας να αλλάξει επαγγελματικό προσανατολισμό.

53. Επομένως, δεν χρειάζεται να δοθεί απάντηση στο δεύτερο ερώτημα του αιτούντος δικαστηρίου.

6) Η Κυβέρνηση του Ηνωμένου Βασιλείου

52. Κατόπιν αυτής της εκτιμήσεως, η περαιτέρω εξέταση της ιθαγένειας της Ενώσεως είναι καθαρά ακαδημαϊκής φύσεως. Η Πορτογαλική Κυβέρνηση εκθέτει συναφώς ότι η ελεύθερη κυκλοφορία των προσώπων έχει περιληφθεί στη Συνθήκη ΕΟΚ ως οικονομικός παράγων. Με τις οδηγίες που αφορούν τη διαμονή³⁴ το δικαίωμα αυτό επεκτάθηκε. Το δικαίωμα διαμονής συνδέεται μόνο με μερικές οικονομικής φύσεως προϋποθέσεις, μεταξύ των οποίων τα επαρκή οικονομικά μέσα. Με τη Συνθήκη του Μάαστριχτ, το δικαίωμα διαμονής εξελίχθηκε περαιτέρω. Το δικαίωμα διαμονής κατά το άρθρο 8 Α της Συνθήκης επέφερε ποιοτική μεταβολή της από απόψεως κοινοτικού δικαίου καταστάσεως του κοινοτικού πολίτη. Η ιθαγένεια της Ενώσεως αποκτά μεγαλύτερη σημασία έναντι της καθαρά οικονομικής θεωρήσεως του προσώπου ως οικονομικού παράγοντα από αυτή στην οποία στηρίζεται η Συνθήκη ΕΚ. Οι προϋποθέσεις, με τις οποίες μπορεί να συνδέεται η ελεύθερη κυκλοφορία, δεν είναι πλέον οικονομικής φύσεως όπως ήταν ήδη υπό το καθεστώς των οδηγιών του 1990³⁵. Η αναφορά στους «περιορισμούς και προϋποθέσεις» της ελεύθερης κυκλοφορίας δεν συνδέεται πλέον με λόγους της δημόσιας τάξεως, ασφαλείας και υγείας. Ο κανονισμός 1612/68 έχει επομένως εφαρμογή σε όλους τους κατοικούντες στο έδαφος κράτους μέλους πολίτες της Ενώσεως, είτε τελούν είτε όχι σε σχέση εργασίας.

54. Η Κυβέρνηση του Ηνωμένου Βασιλείου υποστηρίζει την άποψη ότι ενδεχόμενη δυσμενής διάκριση σε βάρος του προσφεύγοντος είναι άνευ συνεπειών, διότι η διάκριση αυτή δεν επιπίπτει στο πεδίο εφαρμογής της Συνθήκης. Του άρθρου 6 της Συνθήκης υπερτερεί η ειδική απαγόρευση των διακρίσεων που περιέχει το άρθρο 48 της Συνθήκης καθώς και ο εκδοθείς σε εφαρμογή του κανονισμός 1612/68. Το άρθρο 8 της Συνθήκης δεν διευρύνει το πεδίο εφαρμογής του άρθρου 6. Ακόμη κι αν το άρθρο 6 εφαρμοζόταν αυτοτελώς, δεν μπορεί να επεκταθεί σε περιπτώσεις που αποκλείονται από το προσωπικό πεδίο εφαρμογής της Συνθήκης. Αυτό βρίσκεται επίσης σε αντίστοιχία προς την απόφαση επί της υποθέσεως Martínez Sala³⁶. Στην υπόθεση αυτή, η προσφεύγουσα είχε ήδη κατά το εσωτερικό δίκαιο του κράτους μέλους δικαίωμα παροχής. Το άρθρο 6 τη διευκόλυνε απλώς να παρακάμψει τον σκόπελο της πρόσθετης προϋποθέσεως περί επιδείξεως άδειας διαμονής. Αναμφιβόλως, διέμενε νομίμως σε γερμανικό έδαφος, μολονότι οι γερμανικές αρχές δεν της είχαν παραδώσει εγκαίρως το ζητηθέν έγγραφο.

55. Σε αντίθεση προς την περίπτωση αυτή, ο προσφεύγων της κύριας δίκης δεν έχει δικαίωμα για τη ζητούμενη παροχή κατά το εσωτερικό δίκαιο του κράτους μέλους. Τόσο το CPAS όσο και του αιτούν δικαστήριου θεωρούν τον προσφεύγοντα φοιτητή και όχι

34 — Οδηγίες 90/364 (προπαρατεθείσα στην υποσημείωση 9), 90/365 (προπαρατεθείσα στην υποσημείωση 10) και 93/96 (προπαρατεθείσα στην υποσημείωση 3).

35 — Οδηγίες 90/364 (προπαρατεθείσα στην υποσημείωση 9), 90/365 (προπαρατεθείσα στην υποσημείωση 10) και 90/366 (προπαρατεθείσα στην υποσημείωση 11).

36 — Απόφαση προπαρατεθείσα στην υποσημείωση 7.

εργαζόμενο. Δεν δικαιολογούνται αμφιβολίες ως προς την εκτίμηση αυτή. Η κατάσταση του σπουδαστή κατά την έννοια της οδηγίας 93/96 και η κατάσταση του εργαζομένου αποκλείονται αμοιβαίως, αυτό δε καθ' όλη τη διάρκεια της εκπαιδεύσεως. Απασχόληση μειωμένου χρόνου για τη χρηματοδότηση των σπουδών δεν μπορεί να θεμελιώσει την ιδιότητα του εργαζομένου. Σε μια τέτοια περίπτωση, η επαγγελματική δραστηριότητα αποτελεί καθαρά πάρεργον έναντι των σπουδών. Η μη τακτική παροχή και η περιορισμένη διάρκεια της επαγγελματικής δραστηριότητας καθιστούν, εξ άλλου, δύσκολο να θεωρηθεί αυτή ως δραστηριότητα «πραγματικού και γνήσιου» χαρακτήρα κατά την έννοια της νομολογίας³⁷.

56. Το δικαίωμα διαμονής ενός σπουδαστή κατά την οδηγία 93/96 συνδέεται, σύμφωνα με το άρθρο 1 αυτής, με προϋποθέσεις, όπως π.χ. με αυτήν κατά την οποία πρέπει να διαθέτει επαρκείς πόρους για τη χρηματοδότηση των σπουδών του. Ο σπουδαστής που οφείλει να εργάζεται για να χρηματοδοτήσει τις σπουδές του δεν διαθέτει επαρκείς πόρους. Εν τούτοις, ο προσφεύγων έχασε την ιδιότητα του εργαζομένου το αργότερο κατά το χρονικό σημείο κατά το οποίο εγκατέλειψε την εργασία του και ζήτησε το κατώτατο όριο συντηρήσεως. Ολοκληρώνοντας τις παρατηρήσεις της επί του πρώτου ερωτήματος, η Κυβέρνηση του Ηνωμένου Βασιλείου επισημαίνει ότι και οι ενισχύσεις στους σπουδαστές για τη συντήρησή τους δεν εμπίπτουν στο πεδίο εφαρμογής της Συνθήκης, τόσο κατά τη νομολογία του Δικαστηρίου³⁸ όσο και κατά την οδηγία 93/96³⁹, και — χωρίς να

διευκρινίσει τελικά τη φύση του κατώτατου ορίου διαβίωσης — ότι για τον λόγο αυτό δεν υφίσταται δικαίωμα ίσης μεταχειρίσεως.

57. Απαντώντας στο δεύτερο ερώτημα, η Κυβέρνηση του Ηνωμένου Βασιλείου τονίζει ότι κατά το γράμμα και το πνεύμα της οδηγίας 93/96⁴⁰ ο σπουδαστής σαφώς δεν έχει δικαίωμα για υποτροφίες. Κατά την άποψη της Κυβερνήσεως του Ηνωμένου Βασιλείου, το άρθρο 8 Α της Συνθήκης δεν μπορεί να θεμελιώσει αυτοτελές δικαίωμα διαμονής των σπουδαστών, τα όρια του οποίου υπερβαίνουν αυτά της οδηγίας 93/96. Αλλά ακόμη και αν το άρθρο 8 Α της Συνθήκης θεμελιώνει ήδη το δικαίωμα διαμονής, δεν μπορεί να γεννηθεί επ' αυτής και μόνο της βάσεως δικαίωμα για κοινωνικές παροχές. Το άρθρο 8 Α της Συνθήκης δεν προσφέρεται εξ άλλου για απ' ευθείας εφαρμογή. Το δικαίωμα διαμονής εξαρτάται από μια προϋπόθεση και το Συμβούλιο μπορεί, κατά το άρθρο 2 της ρυθμίσεως, να θεσπίσει διατάξεις και τη διευκόλυνση της ασκήσεως των σχετικών δικαιωμάτων.

7) Το Συμβούλιο

58. Το Συμβούλιο διαπιστώνει με τις σύντομες παρατηρήσεις του ότι η ζητούμενη από τον προσφεύγοντα παροχή δεν μπορεί να στηριχθεί στον κανονισμό 1612/68. Ο κανονισμός ισχύει αποκλειστικώς για εργαζομένους. Όμως, ο προσφεύγων είναι σπουδαστής. Εξ άλλου, δεν υφίσταται κανένας λόγος ώστε να τεθεί εν αμφιβόλω το κύρος του κανονισμού 1612/68.

37 — Βλ. την προπαρατεθείσα στην υποσημείωση 14, απόφαση Raulin, σκέψη 14.

38 — Βλ. τις αποφάσεις Lair (προπαρατεθείσα στην υποσημείωση 16) και Brown (προπαρατεθείσα στην υποσημείωση 14).

39 — Βλ. την έβδομη αιτιολογική σκέψη της οδηγίας.

40 — Βλ. το άρθρο 3 και την έβδομη αιτιολογική σκέψη της οδηγίας.

8) *Η Επιτροπή*

59. Η Επιτροπή, διατυπώνοντας τις παρατηρήσεις της, λαμβάνει ως βάση ότι ο προσφεύγων θα είχε λάβει τη ζητηθείσα παροχή αν είχε τη βελγική ιθαγένεια. Για την εφαρμογή επομένως της αρχής της ίσης μεταχειρίσεως κατά το άρθρο 6, σημασία έχει το αν η επίδικη παροχή εμπίπτει στο πεδίο εφαρμογής της Συνθήκης. Δεν υφίσταται καμία αμφιβολία ως προς το ουσιαστικό πεδίο εφαρμογής, δεδομένου ότι η παροχή πρέπει να χαρακτηριστεί ως κοινωνικό πλεονέκτημα κατά την έννοια του άρθρου 7, παράγραφος 3, του κανονισμού 1612/68. Ως προς το προσωπικό πεδίο εφαρμογής, πρέπει κατ' αρχάς να εξετασθούν τα ειδικά πεδία εφαρμογής του κοινοτικού δικαίου, όπως η ελεύθερη κυκλοφορία των εργαζομένων και τα δικαιώματα των σπουδαστών, πριν γίνει αναφορά στις γενικές διατάξεις περί ιθαγένειας της Ενώσεως.

60. Ακόμη και αν τελικά εναπόκειται στο αιτούν δικαστήριο να κρίνει αν ο προσφεύγων ήταν εργαζόμενος, η Επιτροπή λαμβάνει ως βάση ότι ο προσφεύγων, βάσει των διαμορφωθέντων από τη νομολογία του Δικαστηρίου κριτηρίων⁴¹, πρέπει να θεωρηθεί εργαζόμενος κατά την έννοια του κοινοτικού δικαίου. Είναι σχεδόν αδύνατο μια επαγγελματική δραστηριότητα, η οποία παρείχε στον προσφεύγοντα τη δυνατότητα να καλύπτει επί τρία χρόνια τις δαπάνες κατοικίας, διαβίωσης και σπουδών, να θεωρηθεί ως δραστηριότητα «καθαρώς περιθωριακή και επουσιώδης» κατά την έννοια της αποφάσεως στην υπόθεση Levin⁴². Ακόμη και στην περίπτωση διακοπής της επαγγελματικής απασχολήσεως για

λόγους σπουδών, η ιδιότητα του εργαζομένου μπορεί ενδεχομένως να εξακολουθεί να υφίσταται, ενώ εξάλλου θα μπορούσε να έχει προτεραιότητα έναντι του δικαιώματος διαμονής σπουδαστή.

61. Ως προς τα δικαιώματα που συνδέονται με την ιδιότητα του σπουδαστή, η Επιτροπή εκθέτει ότι με το καθαυτό δικαίωμα διαμονής ως σπουδαστή δεν συνδέονται απαραίτητως άλλα δικαιώματα, όπως η αξίωση για κοινωνική παροχή. Το δικαίωμα διαμονής των σπουδαστών αποτελεί, όπως έχει διαμορφωθεί με τη νομολογία του Δικαστηρίου, έκφραση της αρχής της ίσης μεταχειρίσεως κατά την πρόσβαση στην επαγγελματική εκπαίδευση. Εν τούτοις, δεν φαίνεται να αποκλείεται πλήρως το να αποκτά ένας σπουδαστής, που βρίσκεται στην κατάσταση του προσφεύγοντος, τουλάχιστον εν μέρει πρόσβαση στις παροχές του κατωτάτου ορίου διαβίωσης. Κατά τη νομολογία του Δικαστηρίου, οι σπουδαστές έχουν κατ' αρχήν πρόσβαση στο χορηγούμενο βοήθημα που αποσκοπεί στην κάλυψη των τελών εγγραφής και των λοιπών εξόδων που απαιτούνται για την πρόσβαση στην εκπαίδευση⁴³. Στο πλαίσιο αυτό, είναι δυνατή η ύπαρξη εν μέρει δικαιώματος για το κατώτατο όριο διαβίωσης.

62. Η Επιτροπή διατυπώνει ως προς το άρθρο 8 της Συνθήκης την άποψη ότι η διάταξη αυτή δεν έχει άμεση εφαρμογή, δεδομένου ότι παραπέμπει στα προβλεπόμενα στην «παρούσα Συνθήκη» δικαιώματα. Το άρθρο 8 δεν θεμελιώνει πράγματι δικαίωμα για κοινωνικές παροχές. Ούτε σε συνδυασμό με το άρθρο 8 Α ή με το άρθρο 6 της Συνθήκης μπορεί να γεννηθεί ένα τέτοιο δικαίωμα. Το άρθρο 8 Α της Συνθήκης

41 — Βλ. τις αποφάσεις της 23ης Μαρτίου 1982, 53/81, Levin (Συλλογή 1982, σ. 1035, σκέψεις 16, 17 και 21)· της 3ης Ιουνίου 1986, 139/85, Kempf (Συλλογή 1986, σ. 1741, σκέψη 14)· Raulin (προπαρατεθείσα στην υποσημείωση 14, σκέψη 10), και Lair (προπαρατεθείσα στην υποσημείωση 16, σκέψεις 29 ετ.).

42 — Απόφαση προπαρατεθείσα στην υποσημείωση 41, σκέψη 17.

43 — Βλ. την απόφαση Raulin (προπαρατεθείσα στην υποσημείωση 14, σκέψη 28).

παρέχει δικαίωμα διαμονής το οποίο πράγματι συνδέεται με την προϋπόθεση επαρκών πόρων.

«που δεν έχει το εν λόγω δικαίωμα με βάση άλλη διάταξη του κοινοτικού δικαίου».

Επί της ιδιότητας του εργαζομένου

VII — Εκτίμηση

63. Μολονότι το αιτούν δικαστήριο θέτει ρητώς ερώτημα μόνο για την ερμηνεία των άρθρων 6 και 8 της Συνθήκης, καθώς και επικουρικά του άρθρου 8 Α της Συνθήκης και της οδηγίας 93/96, αναφερόμενο συναφώς στην ιθαγένεια της Ενώσεως ή στην ιδιότητα του προσφύγοντος ως σπουδαστή, θα πρέπει παρά αυτά να εξετασθεί η ενδεχόμενη ιδιότητα του προσφύγοντος ως εργαζομένου. Το αιτούν δικαστήριο δεν αναφέρεται μεν αμέσως στην ιδιότητα του προσφύγοντος ως εργαζομένου, πλην όμως δεν διαφαίνεται αν ενσυνείδητα απέκλεισε τη δυνατότητα αυτή.

65. Τελικά, εναπόκειται στο αιτούν δικαστήριο να κρίνει αν ο προσφύγων έχει ενδεχομένως την ιδιότητα του εργαζομένου. Εν τούτοις, πρέπει να παρατεθούν εν προκειμένω τα καθοριστικά κριτήρια για την κρίση αυτή. Η κατά το κοινοτικό δίκαιο έννοια του εργαζομένου ποικίλλει ανάλογα με τον εκάστοτε εφαρμοστέο τομέα δικαίου. Καθόσον πρόκειται για τη διασφαλιζόμενη με τη Συνθήκη ελεύθερη κυκλοφορία των εργαζομένων, εφαρμοστέο είναι ένα κριτήριο διαφορετικό απ' ό,τι π.χ. ως προς την έννοια του εργαζομένου στον τομέα της κοινωνικής ασφάλισης. Στην παρούσα υπόθεση, αυτό που μας απασχολεί είναι η ελεύθερη κυκλοφορία, δεδομένου ότι ενδεχομένως πρόκειται για τις νομικές καταστάσεις που έχουν δημιουργηθεί από τον κανονισμό 1612/68 περί της ελεύθερης κυκλοφορίας των εργαζομένων στο εσωτερικό της Κοινότητας.

64. Για λόγους μεθοδολογίας, πρέπει να εξετασθεί κατά προτεραιότητα η ενδεχόμενη νομική κατάσταση του προσφύγοντος ως εργαζομένου, δεδομένου ότι όσον αφορά τον λόγο διαμονής και τα δικαιώματα και τις υποχρεώσεις που συνδέονται με αυτόν πρόκειται για ειδική ρύθμιση έναντι του γενικού δικαιώματος διαμονής των πολιτών της Ενώσεως κατά το άρθρο 8 Α της Συνθήκης ΕΚ. Ο ειδικός αυτός χαρακτήρας υφίσταται επίσης έναντι του μνημονευόμενου στο δεύτερο ερώτημα της αιτήσεως του αιτούντος δικαστηρίου δικαιώματος διαμονής των σπουδαστών. Αυτό προκύπτει ρητώς από το άρθρο 1 της οδηγίας 93/96, κατά το οποίο το δικαίωμα αυτό διαμονής αναγνωρίζεται σε κάθε σπουδαστή υπήκοο κράτους μέλους

66. Κατά πάγια νομολογία του Δικαστηρίου⁴⁴, η ελεύθερη κυκλοφορία των εργαζομένων περιλαμβάνεται στις βάσεις της Κοινότητας. Οι διατάξεις που καθιερώνουν τη θεμελιώδη αυτή ελευθερία και ειδικότερα οι έννοιες «εργαζόμενοι» και «αμειβόμενη δραστηριότητα» που καθορίζουν το πεδίο εφαρμογής της πρέπει, ως εκ τούτου, να ερμηνεύονται ευρέως⁴⁵. Εργαζόμενος είναι το πρόσωπο που ασκεί πραγματικές και γνήσιες δραστηριότητες, αποκλεισμένων των

44 — Βλ. τις αποφάσεις Kempf, προπαρατεθείσα στην υποσημείωση 41, και της 26ης Φεβρουαρίου 1992, C-390, Bernini (Συλλογή 1992, σ. I-1071).

45 — Βλ. την απόφαση Kempf (προπαρατεθείσα στην υποσημείωση 41, σκέψη 13).

δραστηριοτήτων που είναι τόσο περιορισμένες ώστε εμφανίζονται ως καθαρά περιθωριακές και παρεπόμενες. Το κύριο χαρακτηριστικό της σχέσεως εργασίας είναι το γεγονός ότι ένα πρόσωπο παρέχει, κατά τη διάρκεια ορισμένου χρόνου, προς άλλο πρόσωπο ή υπό τη διεύθυνσή του υπηρεσίες έναντι αμοιβής⁴⁶.

67. Δεν κατέστη δυνατόν να διευκρινισθεί, παρά μια σχετική γραπτή ερώτηση του Δικαστηρίου, ποιου είδους, ποιας διάρκειας και ποιας εντάσεως ήταν πράγματι οι δραστηριότητες που ασκούσε ο προσφεύγων. Εν τούτοις, σύμφωνα με την παρατιθέμενη στην αίτηση για την έκδοση προδικαστικής αποφάσεως έκθεση του CPAS είναι γνωστό ότι ο προσφεύγων «είχε πολύ εργαστεί». Μπορεί εν πάση περιπτώσει να ληφθεί ως βάση ότι ο προσφεύγων κάλυπτε επί τρία έτη τις συνολικές του δαπάνες συντηρήσεως, δηλαδή διατροφής, ενδύσεως, κατοικίας και σπουδών. Ως προς τις δαπάνες των σπουδών, το αιτούν δικαστήριο γνωστοποίησε ότι ο προσφεύγων είχε τύχει διευκολύνσεων πληρωμής. Η εκπρόσωπος της Βελγικής Κυβερνήσεως εξέτασε κατά την επ' ακροατηρίου συζήτηση ότι, σε περιπτώσεις κοινωνικώς ασθενών σπουδαστών στο Βέλγιο, μειώνονται κατά κανόνα τα δίδακτρα (minerval). Αυτό δεν εμποδίζει εν τούτοις το ότι, ακόμη και στην περίπτωση μειώσεως των συνήθων διδάκτρων, οι σπουδές εξακολουθούν να απαιτούν χρήματα. Ενόψει του γεγονότος ότι ο προσφεύγων κάλυπτε όλες αυτές τις δαπάνες εξ ιδίων μέσω της επαγγελματικής του δραστηριότητας, υπάρχουν εκ πρώτης όψεως ορισμένες ενδείξεις υπέρ της ιδιότητάς του ως εργαζομένου.

68. Η Βελγική Κυβέρνηση επισήμανε ότι ο προσφεύγων είχε εκτελέσει ως «εργαζόμενος φοιτητής» ορισμένες μικρές εργασίες για φοιτητές. Πρόκειται συναφώς για μια προβλεπόμενη από τον βελγικό νομοθέτη μορφή ιδιαίτερων σχέσεων απασχολήσεως, οι οποίες όμως δεν μπορούν να θεωρηθούν κανονικές σχέσεις εργασίας. Δεν διευκρινίστηκε ποιες ήταν εν προκειμένω οι εργασίες αυτές.

69. Επομένως, το ζήτημα που τίθεται είναι ενδεχομένως δυνατό να μη συναχθεί η ιδιότητα του προσφεύγοντος ως εργαζομένου λόγω του ότι εργάστηκε εντός του ιδιαίτερου αυτού νομικού πλαισίου. Η νομοθετική ρύθμιση των χωρίς προοπτική διάρκειας σχέσεων εργασίας δεν αποτελεί βελγική ιδιομορφία. Τέτοιες ρυθμίσεις απαντούν επίσης στις έννομες τάξεις άλλων κρατών μελών. Ο εθνικός νομοθέτης του κράτους μέλους ανταποκρίνεται έτσι, αφενός, σε μια ανάγκη της οικονομίας και, αφετέρου, στο συμφέρον των προσώπων που είναι πρόθυμα να ασκήσουν περιορισμένη επαγγελματική δραστηριότητα. Η μορφή αυτών των οριζόμενων και περιορισμένων από τον νόμο σχέσεων εργασίας συνίσταται συχνά στο ότι λαμβάνουν υπόψη την από απόψεως κοινωνικής ασφάλισης και φορολογίας κατάσταση των δυνάμει εργαζομένων. Τούτο ισχύει τόσο για τους σπουδαστές όσο και για τους συζύγους. Τα πρόσωπα και των δύο αυτών κατηγοριών είναι, παραδείγματος χάρη, κανονικώς ασφαλισμένα έναντι ασθένειας. Μερική απαλλαγή από την υποχρέωση κοινωνικής ασφάλισης μπορεί επομένως να συναρτάται με το εκτεθέν είδος των «ασήμαντων σχέσεων εργασίας».

70. Η παρούσα διαδικασία δεν έχει ως αντικείμενο το πώς εμφανίζεται η από απόψεως κοινωνικής ασφάλισης πτυχή των ρυθμιζόμενων από τον νόμο εργασιών για φοιτητές στο Βέλγιο. Συναφώς, είναι σαφές το αν και ενδεχομένως ποιες διευκολύνσεις από από-

46 — Βλ. τις αποφάσεις Lawrie-Blum (προπαράταθείσα στην υποσημείωση 27, σκέψη 17) και Bernini (προπαράταθείσα στην υποσημείωση 44, σκέψη 14).

ψεως κοινωνικής ασφάλισης έχουν δημιουργηθεί. Πρέπει εν τούτοις να σημειωθεί ότι η υποχρέωση κοινωνικής ασφάλισης δεν αποτελεί κανένα αποφασιστικό κριτήριο υπέρ ή κατά της ιδιότητας του προσφεύγοντος ως εργαζομένου, καθόσον εδώ πρόκειται πράγματι για την ιδιότητα του εργαζομένου στο πλαίσιο της ελεύθερης κυκλοφορίας και όχι για την ιδιότητα του εργαζομένου στο πλαίσιο του κανονισμού (ΕΟΚ) 1408/71⁴⁷. Τελικά, το γεγονός ότι ο προσφεύγων μπορεί — όπως εξέθεσε η Βελγική Κυβέρνηση — εν πάση περιπτώσει να έχει εργασθεί και βάσει των ρυθμιζομένων από τον νόμο «εργασιών για φοιτητές» δεν μπορεί να αποτελέσει εμπόδιο ώστε να μην του αναγνωρισθεί η ιδιότητα του εργαζομένου. Καθοριστικό είναι αποκλειστικώς το αν ο προσφεύγων παρείχε επί ορισμένο χρόνο σε ένα πρόσωπο, υπό τη διεύθυνσή του, υπηρεσίες έναντι των οποίων ελάμβανε αμοιβή και οι οποίες δεν «εμφανίζονται ως καθαρά περιθωριακές και παρεπόμενες»⁴⁸.

71. Μια δραστηριότητα ή η σώρευση επί μέρους σχέσεων απασχολήσεως που παρέχουν στον εργαζόμενο τη δυνατότητα να αυτοσυντηρείται χωρίς ξένη βοήθεια, αυτό δε επί χρονικό διάστημα τριών ετών, σε καμία περίπτωση δεν μπορεί να θεωρηθεί ότι περιλαμβάνεται στις δραστηριότητες που είναι «καθαρά περιθωριακές και παρεπόμενες».

72. Το Δικαστήριο, σε μια άλλη αλληλουχία, δέχθηκε ότι υφίσταται ή είναι δυνατόν να υφίσταται η ιδιότητα του εργαζομένου⁴⁹ στις περιπτώσεις στις οποίες δεν υφίστατο ούτε

σχέση εργασίας πλήρους απασχολήσεως με προοπτική διαρκείας. Συγκεκριμένα, το Δικαστήριο, στην υπόθεση Levin⁵⁰, κατά την εκτίμησή του αν υφίστατο πραγματική και γνήσια επαγγελματική δραστηριότητα, δέχθηκε ότι μια δραστηριότητα κατά μερική απασχόληση αρκεί για να θεμελιωθεί η ιδιότητα του εργαζομένου, αυτό δε μολονότι στη διαδικασία αυτή αντιτάχθηκε το ότι τα εισοδήματα που αντλούνται από τη δραστηριότητα αυτή είναι κατώτερα του ελάχιστου εισοδήματος που διασφαλίζεται στον οικείο κλάδο⁵¹.

73. Ομοίως, ως προς τη διαπίστωση μιας πραγματικής και γνήσιας επαγγελματικής δραστηριότητας, το Δικαστήριο στην υπόθεση Kempf⁵² δεν απέκλεισε εν πάση περιπτώσει τη θεμελίωση της ιδιότητας του εργαζομένου μέσω της κατά μερική απασχόληση εργασίας δεκαέξι ωρών εργασίας εβδομαδιαίως ως δασκάλου μουσικής⁵³, όπως ακριβώς και απασχολήσεως δύο ωρών εβδομαδιαίως στην υπόθεση Meeusen⁵⁴. Στην υπόθεση Brown⁵⁵, το Δικαστήριο έκρινε αρκετή μια «προπανεπιστημιακή πρακτική εκπαίδευση» περίπου οκτώ μηνών προκειμένου να θεμελιωθεί η ιδιότητα του εργαζομένου⁵⁶.

74. Στην υπόθεση Raulin⁵⁷, στην οποία η προσφεύγουσα είχε εργασθεί 60 ώρες σε

50 — Απόφαση προπαρατεθείσα στην υποσημείωση 41, σκέψη 16.

51 — Βλ. την απόφαση Levin (προπαρατεθείσα στην υποσημείωση 41, σκέψη 16).

52 — Προπαρατεθείσα στην υποσημείωση 41.

53 — Τελικά το ζήτημα παρέμεινε ανοικτό, δεδομένου ότι το Raad van State, ως αυτόν δικαστήριο είχε λάβει ως δεδομένο ότι υφίστατο σε επαρκή βαθμό μισθωτή δραστηριότητα. Βλ. την απόφαση στην υπόθεση Kempf (προπαρατεθείσα στην υποσημείωση 41, σκέψη 12).

54 — Απόφαση της 8ης Ιουνίου 1999, C-337/97 (Συλλογή 1999, σ. I-3289, σκέψη 7 καθώς και 13 επ.).

55 — Απόφαση προπαρατεθείσα στην υποσημείωση 14.

56 — Ibidem, σκέψη 23.

57 — Απόφαση προπαρατεθείσα στην υποσημείωση 14.

47 — Κανονισμός του Συμβουλίου της 14ης Ιουνίου 1971, περί εφαρμογής των συστημάτων κοινωνικής ασφάλισης στους μισθωτούς, στους μη μισθωτούς και στα μέλη των οικογενειών τους που διακινούνται εντός της Κοινότητας, όπως ισχύει κατά τον κανονισμό (ΕΚ) 118/97 του Συμβουλίου, της 2ας Δεκεμβρίου 1996 (ΕΕ 1997, L 28, σ. 1).

48 — Βλ. την απόφαση Bernini (προπαρατεθείσα στην υποσημείωση 44, σκέψη 14).

49 — Όπου αναφέρεται συγκεκριμένα στο αυτόν δικαστήριο να προβεί στον χαρακτηρισμό αυτό.

χρονικό διάστημα περίπου δύο εβδομάδων στο πλαίσιο μιας συμβάσεως «Orpoercontract»⁵⁸, το Δικαστήριο άφησε στο εθνικό δικαστήριο τη φροντίδα⁵⁹ να αποφανθεί οριστικά επί της ιδιότητας της ενδιαφερομένης ως εργαζομένης. Η Orpoercontractrat δεν αποτελούσε εν πάση περιπτώσει κατ' αρχήν εμπόδιο για την αναγνώριση της ιδιότητας του εργαζομένου⁶⁰. Στην υπόθεση Bernini⁶¹, τέλος, το Δικαστήριο δεν είχε καμία αντίρρηση να θεωρήσει χρονικό διάστημα πρακτικής ασκήσεως δέκα εβδομάδων ως επαρκές για τη θεμελίωση της ιδιότητας του εργαζομένου⁶².

75. Με αυτά τα δεδομένα, μπορεί, όπως φαίνεται, να θεωρηθεί ότι πληρούνται οι αντικειμενικές προϋποθέσεις για να θεμελιωθεί η ιδιότητα του προσφεύγοντος ως εργαζομένου. Όσον αφορά τις ενδεχόμενες συνέπειες από τη λήξη της σχέσεως εργασίας ή την εκούσια εγκατάλειψη της εργασίας θα επανέλθω κατωτέρω.

76. Αυτό που πρέπει να εξεταστεί είναι αν ένα πρόσωπο που βρίσκεται στην κατάσταση του προσφεύγοντος απολαύει και δικαίωματος διαμονής υπό την ιδιότητά του ως σπουδαστή.

Επί του δικαιώματος διαμονής υπό την ιδιότητα του σπουδαστή

77. Δεν αμφισβητείται ότι ο προσφεύγων διαμένει στο βελγικό έδαφος επίσης, και

κυρίως, χάριν των σπουδών του φυσικής αγωγής στο Πανεπιστήμιο Louvain-la-Neuve. Δικαίωμα διαμονής ως σπουδαστή βάσει του κοινοτικού δικαίου παρέχει η οδηγία 93/96. Αυτό το έναντι άλλων τίτλων διαμονής⁶³, συννακόλουθο, δικαίωμα εξαρτάται κατά το άρθρο 1 της οδηγίας από τρεις προϋποθέσεις.

1. το πρόσωπο που επικαλείται το δικαίωμα διαμονής ως σπουδαστής πρέπει να είναι εγγεγραμμένο «σε αναγνωρισμένο εκπαιδευτικό ίδρυμα προκειμένου να παρακολουθήσει, κατά κύρια απασχόληση, κύκλο επαγγελματικής εκπαίδευσης»·
2. ότι διαθέτει ασφάλιση ασθενείας που καλύπτει το σύνολο των κινδύνων στο κράτος μέλος υποδοχής·
3. πρέπει, με δήλωση ή, αν το επιθυμεί, με οποιονδήποτε άλλο τουλάχιστον ισοδύναμο τρόπο να διαβεβαιώσει την αρμόδια εθνική αρχή ότι διαθέτει πόρους ώστε αυτό — ή ενδεχομένως η οικογένειά του — να μην επιβαρύνει, κατά τη διάρκεια της διαμονής, την κοινωνική ασφάλιση του κράτους μέλους υποδοχής.

58 — «Σύμβαση επ' ευκαιρία».

59 — Βλ. την απόφαση Raulin (προπαρατεθείσα στην υποσημείωση 14, σκέψη 14).

60 — Ibidem, σκέψη 11.

61 — Απόφαση προπαρατεθείσα στην υποσημείωση 44.

62 — Ibidem, σκέψη 17.

63 — Βλ. το άρθρο 1 της οδηγίας 93/96: «[...] τα κράτη μέλη αναγνωρίζουν δικαίωμα διαμονής σε κάθε σπουδαστή-υπήκοο κράτους μέλους που δεν έχει το εν λόγω δικαίωμα με βάση άλλη διάταξη του κοινοτικού δικαίου [...]».

78. Το κείμενο της οδηγίας αποδίδει εν προκειμένω τα ήδη προηγουμένως διαμορφωθέντα από τη νομολογία του Δικαστηρίου⁶⁴ κριτήρια για την άνευ δυσμενών διακρίσεων πρόσβαση στην επαγγελματική εκπαίδευση.

79. Μπορεί να θεωρηθεί ότι εν προκειμένω πληρούνται η πρώτη προϋπόθεση. Ο προσφεύγων είναι εγγεγραμμένος ως κανονικός σπουδαστής στο Πανεπιστήμιο Louvain-la-Neuve. Παρακολουθεί στο πανεπιστήμιο αυτό κανονικές σπουδές φυσικής αγωγής. Φαίνεται επίσης ότι θα περατώσει τις σπουδές αυτές εντός του προβλεπόμενου προς τούτο χρονικού διαστήματος. Για τον σκοπό αυτό ζήτησε την επίδικη ενίσχυση.

80. Η Βελγική Κυβέρνηση προέβαλε ότι ο προσφεύγων δεν διαμένει νομοτύπως στο βελγικό έδαφος. Εν προκειμένω, όμως, είχε υπόψη την μόλις το 1998 ζητηθείσα άδεια διαμονής. Η εγγραφή στο πανεπιστήμιο πρέπει αντιθέτως να έχει πραγματοποιηθεί κανονικά, διότι διαφορετικά ο προσφεύγων δεν θα είχε λάβει από το πανεπιστήμιο «διευκολύνσεις πληρωμής για την καταβολή των διδάκτρων».

81. Η δεύτερη προϋπόθεση της ασφαλίσεως ασθενείας φαίνεται επίσης να πληρούται. Το στοιχείο αυτό δεν εθίγη κατά την επ' ακροατηρίου συζήτηση. Αναμφιβόλως, δεν δημιουργεί προβλήματα.

82. Όσον αφορά την τρίτη προϋπόθεση, πρέπει σαφώς να ληφθεί ως βάση ότι ο προσφεύγων δεν προέβη αναμφιβόλως σε δήλωση με το επιθυμητό περιεχόμενο κατά τη διάρκεια των πρώτων τριών ετών των σπουδών, διότι πιθανώς η δήλωση αυτή δεν του ζητήθηκε. Ο προσφεύγων ζήτησε άδεια διαμονής μόλις στα τέλη του τρίτου έτους σπουδών. Εν τούτοις, στην πραγματικότητα πληρούσε κατά τα τρία έτη την προϋπόθεση αυτή, αν όχι τυπικά, οπωσδήποτε ουσιαστικά. Ήταν σε θέση να έχει επαρκείς πόρους εξ ιδίων, οπότε δεν χρειάστηκε να απευθυνθεί προς την κοινωνική ασφάλιση του κράτους μέλους υποδοχής.

83. Βεβαίως, η Κυβέρνηση του Ηνωμένου Βασιλείου αντέταξε ότι ο προσφεύγων δεν μπορούσε καν να προβεί σε μια τέτοια δήλωση, δεδομένου ότι ήταν αναγκασμένος να εργάζεται για τη συντήρησή του, πράγμα που αποδεικνύει ότι δεν διέθετε επαρκή μέσα συντηρήσεως.

84. Αυτό όμως διαψεύδεται από τα πράγματα. Ο προσφεύγων διέθετε επί τρία έτη επαρκείς πόρους και δεν απευθύνθηκε στην κοινωνική ασφάλιση του κράτους υποδοχής. Δεν διαφαίνεται κανένας λόγος ώστε να μην πρέπει να θεωρηθεί ο προσπορισμός μέσων συντηρήσεως εξ ιδίων από την άσκηση επαγγελματικής δραστηριότητας ως κατάλληλος τρόπος αποκτήσεως πόρων. Ο προσφεύγων προφανώς κατόρθωσε επί τρία έτη να συνδυάσει επιτυχώς μεταξύ τους σπουδές και εργασία. Διαφορετικά, δεν θα είχε πράγματι επιδώξει κατά το τελευταίο έτος να ολοκληρώσει τις σπουδές του.

64 – Βλ. την απόφαση Raulin (προπαρατεθείσα στην υποσημείωση 14, σελίδα 39).

85. Δεν διαφαίνεται γιατί μόνο μια «εξωτερική χρηματοδότηση», υπό τη μορφή διατροφής από τους γονείς, χρηματοδοτήσεως των σπουδών από το κράτος ή υποτροφιών θα έπρεπε να θεωρηθεί ως ύπαρξη μέσου συντηρήσεως. Αυτό που έχει σημασία είναι ότι ο σπουδαστής δεν χρειάστηκε να απευθυνθεί στην κοινωνική ασφάλιση.

86. Εν προκειμένω, πρέπει επίσης να τονιστεί ότι ο κοινοτικός νομοθέτης στην οδηγία 93/96, σε αντίθεση προς τις οδηγίες 90/364⁶⁵ και 90/365⁶⁶, παρατηρήθηκε από το κριτήριο των «επαρκών πόρων»⁶⁷. Η διαφορά αυτή δηλώνει μια εύκαμπτη αντιμετώπιση του ζητήματος της αποδείξεως περί υπάρξεως πόρων. Αυτό μπορεί να οφείλεται στο γεγονός ότι το δικαίωμα διαμονής του σπουδαστή περιορίζεται στη διάρκεια της εκπαίδευσής, ενώ το δικαίωμα διαμονής κατά τις οδηγίες 90/364 και 90/365 ισχύει κατ' αρχήν απεριόριστως. Μια άλλη πτυχή θα μπορούσε να αποτελεί το ότι δεν θα έπρεπε να τεθεί κανένα κριτήριο ώστε κατ' αυτόν τον τρόπο να μη δημιουργηθεί νέο εμπόδιο στο δικαίωμα διαμονής των σπουδαστών. Η «εξ ιδίων χρηματοδότηση» των σπουδών, με την άσκηση επίσης εργασίας, δεν θα έπρεπε επομένως να αποτελεί εμπόδιο για την αναγνώριση της υπάρξεως μέσων συντηρήσεως.

87. Οπωσδήποτε, ο προσφεύγων δεν το δήλωσε αυτό ρητώς κατά τη διάρκεια των

τριών πρώτων ετών των σπουδών του. Εν τούτοις, πρέπει να ληφθεί ως βάση ότι η δήλωση δεν ενεργεί συστατικώς, οπότε όταν πληρούνται ουσιαστικώς αυτό το κριτήριο δεν τίθεται πράγματι ζήτημα αμφισβήτησεως του δικαιώματος διαμονής. Η θεώρηση αυτή μπορεί να στηριχθεί στη νομολογία του Δικαστηρίου. Ήδη στην υπόθεση Raulin το Δικαστήριο εξέθεσε ότι η απαγόρευση των διακρίσεων ως προς τις προϋποθέσεις προσβάσεως στην επαγγελματική εκπαίδευση συνεπάγεται ότι «στον υπήκοο κράτους μέλους ο οποίος έχει γίνει δεκτός να παρακολουθήσει μαθήματα επαγγελματικής εκπαίδευσής σε άλλο κράτος μέλος πρέπει να χορηγείται συναφές δικαίωμα παραμονής για τη διάρκεια της εκπαίδευσής»⁶⁸. Όσον αφορά τον όρο της άδειας διαμονής, το Δικαστήριο διαπίστωσε περαιτέρω ότι τα διασφαλιζόμενα από το κοινοτικό δικαίωμα δικαιώματα δεν γεννώνται από της χορηγήσεως μιας τέτοιας άδειας, οπότε η έλλειψή της δεν μπορεί να θίξει την άσκηση αυτών των δικαιωμάτων⁶⁹. Η απόφαση επί της υποθέσεως Martínez Sala πρέπει επίσης να νοηθεί με αυτό το πνεύμα. Στην απόφαση αυτή εκτίθεται ότι:

«Όσον αφορά δηλαδή την αναγνώριση του δικαιώματος διαμονής, η άδεια διαμονής δεν έχει παρά μόνο αναγνωριστική και αποδεικτική αξία»⁷⁰.

88. Κατά το μέτρο που η δήλωση για την ύπαρξη μέσων συντηρήσεως αποτελεί πρό- κριμα της άδειας διαμονής, δεν μπορεί εν προκειμένω να ισχύσει κατ' αρχήν τίποτα διαφορετικό. Το Δικαστήριο, με την από-

65 — Βλ. το άρθρο 1, παράγραφος 1, πρώτο εδάφιο.

66 — Βλ. το άρθρο 1, παράγραφος 1, δεύτερο εδάφιο.

67 — Βλ. συναφώς τις παρατηρήσεις που κατέθεσε η Επιτροπή στην υπόθεση C-424/98, Επιτροπή κατά Ιταλίας (απόφαση της 25ης Μαΐου 2000, Συλλογή 2000, σ. I-4001, σκέψη 39).

68 — Βλ. την απόφαση Raulin (προπαρατεθείσα στην υποσημείωση 14, σκέψη 34).

69 — *Ibidem*, σκέψη 36, με περαιτέρω παραπομπές.

70 — Βλ. την απόφαση Martínez Sala (προπαρατεθείσα στην υποσημείωση 7, σκέψη 53).

φαση στην υπόθεση C-424/98⁷¹, έκρινε ότι στο άρθρο 1 της οδηγίας 93/96 προβλέπεται απλώς ότι ο σπουδαστής διαβιβάζει ότι διαθέτει μέσα συντηρήσεως. Αντιθέτως, η αναγνώριση του δικαιώματος διαμονής εξαρτάται από τον όρο «ότι ο σπουδαστής είναι εγγεγραμμένος σε αναγνωρισμένο εκπαιδευτικό ίδρυμα προκειμένου να παρακολουθήσει, κατά κύρια απασχόληση, κύκλο επαγγελματικής εκπαίδευσης και ότι διαθέτει υγειονομική ασφάλεια η οποία καλύπτει το σύνολο των κινδύνων στο κράτος μέλος υποδοχής»⁷². Στην περίπτωση αυτή, το κράτος μέλος καταδικάστηκε λόγω μη τηρήσεως των τιθεμένων από το κοινοτικό δίκαιο ορίων, δεδομένου ότι απαιτούσε στο πλαίσιο της έννομης τάξεώς του ο σπουδαστής να διαβιβάζει ότι διαθέτει πόρους συντηρήσεως *συγκεκριμένου ύψους* και, όσον αφορά το μέσο που επικαλούνται προς τούτο, μη αφήνοντας σ' αυτόν την επιλογή του τρόπου για τη διαβιβασία αυτή⁷³.

89. Τελικά, μπορεί να ληφθεί ως βάση ότι ο προσφεύγων της κύριας δίκης απολαύει του δικαιώματος διαμονής και υπό την ιδιότητα του σπουδαστή.

Επί της συμπτώσεως των διαφόρων δικαιωμάτων διαμονής

90. Ερωτηματικά προκαλούν οι πρακτικές και νομικές συνέπειες αυτού του «δικαιώματος διαμονής» που απορρέουν, αφενός, από την επαγγελματική δραστηριότητα και,

αφετέρου, από τις σπουδές. Η Γαλλική Κυβέρνηση αντέτεινε ότι η ιδιότητα του εργαζομένου και αυτή του σπουδαστή αποκλείονται αμοιβαίως. Άλλοι μετέχοντες της διαδικασίας λαμβάνουν ως βάση ότι υπερισχύει η ιδιότητα του σπουδαστή.

91. Το κοινοτικό δίκαιο δεν αγνοεί ότι το δικαίωμα διαμονής για το ίδιο πρόσωπο μπορεί να συνάγεται από διαφορετικά νομικά ερείσματα. Έτσι, παραδείγματος χάρι, το τέκνο ενός διακινουμένου εργαζομένου, το οποίο αντλεί το δικαίωμά του διαμονής από την ιδιότητά του ως μέλος οικογενείας, αρχίζει να εργάζεται και, κατ' αυτόν τον τρόπο, αποκτά αυτοτελώς δικαίωμα διαμονής ως εργαζόμενος. Παρόμοια κατάσταση είναι νοητή ως προς τους συζύγους, όπου ο σύζυγος που ακολουθεί τον διακινούμενο εργαζόμενο έχει δικαίωμα διαμονής τόσο λόγω της οικογενειακής του καταστάσεως όσο ενδεχομένως και λόγω της δικής του επαγγελματικής δραστηριότητας. Επομένως, αυτή η μορφή συμπτώσεως δικαιωμάτων είναι απολύτως δυνατή. Το πρόσωπο που δικαιούται διαμονής πρέπει σαφώς να μην είναι κατ' ανάγκη υποχρεωμένο να επιλέξει μεταξύ του ενός ή του άλλου τίτλου διαμονής. Αυτή η κατ' αρχήν δυνατή παραλληλία συνηγορεί υπέρ του ότι ένα πρόσωπο απολαύει ταυτόχρονα δικαιώματος διαμονής τόσο λόγω της ασκήσεως επαγγελματικής δραστηριότητας όσο και λόγω σπουδών.

92. Πρόβλημα θα μπορούσε ενδεχομένως να ανακύψει από το ότι με το εκάστοτε νομικό έρεισμα συνδέονται διαφορετικά δικαιώματα και υποχρεώσεις. Προς το συμφέρον της ελεύθερης κυκλοφορίας θα πρέπει τότε να προκρίνονται οι εκάστοτε ευνοϊκότερες συνέπειες για τον δικαιούμενο άδεια διαμονής. Οι κατά την επ' ακροατηρίου συζήτηση

71 — Απόφαση Επιτροπής κατά Ιταλίας, προπαρατεθείσα στην υποσημείωση 67.

72 — *Ibidem*, σκέψη 44.

73 — *Ibidem*, σκέψη 46.

υπό μορφή υπαινιγμών αντιρρήσεις της Γαλλικής Κυβερνήσεως και της Κυβερνήσεως του Ηνωμένου Βασιλείου, ότι ο αλλοδαπός υπήκοος που έρχεται ως σπουδαστής στο κράτος μέλος υποδοχής μπορεί για όλη τη διάρκεια της εκπαίδευσής να επικαλεσθεί μόνο το δικαίωμα διαμονής του ως σπουδαστή και δεν μπορεί να μεταβάλει την ιδιότητα αυτή χωρίς έγκριση του κράτους μέλους, δεν ευσταθούν. Όταν τηρούνται οι πραγματικές και νομικές προϋποθέσεις για το δικαίωμα διαμονής του ως διακινουμένου εργαζομένου, η απαγόρευση στον ενδιαφερόμενο να επικαλεσθεί αυτήν την κατάσταση θα σήμαινε μονομερή εκ μέρους των κρατών μελών παρακώλυση της ελεύθερης κυκλοφορίας των εργαζομένων.

93. Επομένως, είναι δυνατή τόσο η διαδοχή όσο και η παραλληλία της δυνατότητας διαμονής που στηρίζεται σε διαφορετικά νομικά ερείσματα. Επομένως, σε μια περίπτωση όπως του προσφεύγοντος, θα μπορούσε ο δικαιούχος, μολονότι είναι εγγεγραμμένος σε ένα πανεπιστήμιο και σπουδάζει κανονικά, να επικαλεσθεί συγχρόνως την ιδιότητα του ως εργαζομένου, αν και εφόσον ασκεί επαγγελματική δραστηριότητα η οποία δεν είναι πλήρως περιθωριακή και παρεπόμενη.

94. Χάριν διασαφήνισης και πληρότητας, ας μνημονευθεί ότι μια απλώς επ' ευκαιρία εκτέλεση «εργασιών για φοιτητές» δύσκολα θα ανταποκρινόταν σ' αυτά τα κριτήρια. Είναι επίσης νοητό να θεωρηθεί ότι υφίσταται ορισμένη άλλη ενέργεια μεταξύ των σπουδών και της επαγγελματικής δραστηριότητας κατά την εκτίμηση των κριτηρίων που αφορούν τον «περιθωριακό και παρεπόμενο» χαρακτήρα. Ο γνώμονας τότε θα μπορούσε να είναι η «επαγγελματική εκπαίδευση

κατά κύρια απασχόληση», σε σχέση με την οποία μπορεί να εκτιμηθεί η επαγγελματική δραστηριότητα. Σε μια περίπτωση όπως η υπό κρίση, στην οποία ο δικαιούχος έχει εν τούτοις επί πολλά έτη αυτοσυντηρηθεί, είναι περιττός αυτός ο τρόπος σταθμίσεως.

Επί της διατηρήσεως της ιδιότητας του εργαζομένου

95. Ο προσφεύγων, με βάση το υποθετικό δεδομένο ότι ήταν επί τρία έτη εργαζόμενος κατά την έννοια του κοινοτικού δικαίου, μπορούσε να ζητήσει κατά το χρονικό αυτό διάστημα, σύμφωνα με τη νομολογία του Δικαστηρίου, τα μέσα για την εξασφάλιση του κατωτάτου ορίου συντηρήσεως προς συμπλήρωση των εσόδων του⁷⁴. Το γεγονός αυτό, εξάλλου, δεν θα συνεπήγετο τη λήξη του δικαιώματος διαμονής⁷⁵. Αν ο προσφεύγων είχε διατηρήσει επίσης κατά το τέταρτο έτος της διαμονής του στο κράτος υποδοχής επαγγελματική δραστηριότητα, τότε θα είχε σαφώς και δικαίωμα για τη χορήγηση του κατωτάτου ορίου διαβιώσεως. Εν τούτοις, πρέπει να ληφθεί ως βάση ότι ο προσφεύγων διέκοψε την επαγγελματική του δραστηριότητα προκειμένου να περατώσει επιτυχώς τις σπουδές του.

96. Επομένως, τίθεται το ζήτημα αν ο προσφεύγων μπορεί, παρά ταύτα, ενδεχομένως να επικαλεσθεί την ιδιότητα του εργαζομένου που είχε αποκτήσει προηγουμένως. Συναφώς, πρέπει, σύμφωνα με τη νομολογία του Δικαστηρίου, να θεωρηθεί ότι ο ενδιαφερόμενος χάνει κατ' αρχήν την ιδιότητα του εργαζομένου με τη λήξη της σχέσεως εργασίας, πλην όμως η ιδιότητα αυτή θα εξακο-

74 — Βλ. την απόφαση Kempf (προπαρατεθείσα στην υποσημείωση 41).

75 — Ibidem.

λουθεί να έχει ορισμένες συνέπειες μετά τη λήξη της σχέσεως εργασίας⁷⁶. Στις μέχρι τούδε κριθείσες από το Δικαστήριο υποθέσεις που αφορούν τη σχέση μεταξύ της επαγγελματικής δραστηριότητας και μιας μετέπειτα επαγγελματικής εκπαιδευσεως ή σπουδών⁷⁷, το Δικαστήριο αναγνώρισε πλήρως και συνέπειες από την ιδιότητα του εργαζομένου. Στην απόφαση επί της υποθέσεως *Lair* διατύπωσε τη σχετική κρίση ως ακολούθως: το κοινοτικό δίκαιο περιέχει ορισμένα στοιχεία για το «ότι τα δικαιώματα που εξασφαλίζονται στους διακινούμενους εργαζομένους δεν εξαρτώνται κατ' ανάγκη από την ύπαρξη ή τη συνέχιση μιας σχέσεως εργασίας»⁷⁸.

«Όσοι έχουν προηγουμένως ασκήσει στο κράτος μέλος υποδοχής γνήσια και πραγματική μισθωτή δραστηριότητα [...], αλλά δεν τελούν πλέον σε σχέση εργασίας, θεωρούνται εν τούτοις ως εργαζόμενοι βάσει ορισμένων διατάξεων του κοινοτικού δικαίου»⁷⁹.

Στη συνέχεια, το Δικαστήριο απαριθμεί ορισμένες διατάξεις που παρέχουν δικαιώματα στους «ανεργούς» διακινούμενους εργαζομένους⁸⁰. Ως συμπέρασμα, το Δικαστήριο διαπιστώνει ότι «οι διακινούμενοι εργαζόμενοι, ακόμη κι αν δεν τελούν πλέον σε σχέση εργασίας, εξακολουθούν να έχουν ορισμένα δικαιώματα που έχουν άμεση σχέση με την ιδιότητα του εργαζομένου»⁸¹.

Στον τομέα των υποτροφιών για την πανεπιστημιακή εκπαίδευση, το Δικαστήριο απαιτεί το στοιχείο της συνέχειας μεταξύ της προηγούμενης επαγγελματικής δραστηριότητας και των πραγματοποιούμενων σπουδών προκειμένου να είναι δυνατή η απόκτηση της υποτροφίας, μάλιστα δε υπό την έννοια «ότι το αντικείμενο των σπουδών πρέπει να έχει σχέση με την προηγούμενη επαγγελματική δραστηριότητα»⁸². Μάλιστα δε, η συνέχεια αυτή είναι περιττή «στις περιπτώσεις των διακινούμενων εργαζομένων οι οποίοι κατέστησαν άνεργοι ακουσίως και αναγκάζονται λόγω της καταστάσεως στην αγορά εργασίας να αλλάξουν επαγγελματικό προσανατολισμό και να στραφούν σε άλλο τομέα δραστηριοτήτων»⁸³.

Καταλήγοντας, το Δικαστήριο διαπιστώνει «ότι ο υπήκοος άλλου κράτους μέλους που αρχίζει στο κράτος υποδοχής αφού έχει ασκήσει στο κράτος αυτό επαγγελματικές δραστηριότητες, πανεπιστημιακές σπουδές που οδηγούν στην απόκτηση επαγγελματικού διπλώματος πρέπει να θεωρηθεί ότι εξακολουθεί να έχει την ιδιότητα του εργαζομένου και επομένως μπορεί να ζητήσει την εφαρμογή των ευεργετικών διατάξεων του άρθρου 7, παράγραφος 2, του κανονισμού 1612/68, υπό την προϋπόθεση πάντως ότι υπάρχει σχέση μεταξύ της προηγούμενης επαγγελματικής δραστηριότητας και των εν λόγω σπουδών»⁸⁴.

97. Με βάση αυτά τα δεδομένα, είναι δυνατόν να θεωρηθεί — όπως προέβλεπε η Πορτογαλική Κυβέρνηση — ότι εξακολουθεί να υπάρχει η ιδιότητα του εργαζομένου, όταν υφίσταται σύνδεσμος μεταξύ της επαγγελματικής δραστηριότητας και

76 — Βλ. την απόφαση *Martínez Sala* (προπαρατεθείσα στην υποσημείωση 7, σκέψη 32).

77 — Βλ. τις αποφάσεις *Lair* (προπαρατεθείσα στην υποσημείωση 16), *Brown* (προπαρατεθείσα στην υποσημείωση 14) και *Bernini* (προπαρατεθείσα στην υποσημείωση 44).

78 — Βλ. απόφαση *Lair* (προπαρατεθείσα στην υποσημείωση 16, σκέψη 31).

79 — *Ibidem* (σκέψη 33).

80 — *Ibidem* (σκέψεις 34 και 35).

81 — *Ibidem* (σκέψη 36).

82 — *Ibidem* (σκέψη 37).

83 — *Ibidem* (σκέψη 37).

84 — *Ibidem* (σκέψη 39).

των σπουδών. Η διαπίστωση αν υπάρχει ένας τέτοιος ουσιαστικός σύνδεσμος εναπόκειται στο δικαστήριο του κράτους μέλους.

98. Εν τούτοις, αν δεν υπάρχει ένας οποιοσδήποτε ουσιαστικός σύνδεσμος, τίθεται το ερώτημα αν η συνέχιση της ιδιότητας του εργαζομένου προκύπτει ενδεχομένως από άλλες εκτιμήσεις. Για να δοθεί απάντηση στο ερώτημα αυτό πρέπει κατ' αρχάς να εξεταστούν οι ουσιώδεις διαφορές και τα κοινά σημεία μεταξύ των υποθέσεων στις οποίες το Δικαστήριο έθεσε ως όρο την ύπαρξη του στοιχείου της «συνέχειας»⁸⁵.

99. Στις μέχρι τούδε κριθείσες από το Δικαστήριο υποθέσεις επρόκειτο κάθε φορά για χρονικές περιόδους εναλλαγής μεταξύ επαγγελματικής δραστηριότητας και σπουδών. Εν προκειμένω, επρόκειτο μάλιστα για την αντιμετώπιση κατά το μάλλον ή ήττον μακρών χρονικών διαστημάτων μεταξύ επαγγελματικής δραστηριότητας και ενάρξεως σπουδών⁸⁶. Επομένως, το κριτήριο της συνέχειας είναι πρόσφορο για να εξασφαλιστεί ότι υφίσταται σχέση μεταξύ επαγγελματικής δραστηριότητας και σπουδών. Περαιτέρω, το κριτήριο αυτό είναι χρήσιμο προς αποτροπή του ενδεχομένου ότι από το γεγονός και μόνον της ενάρξεως των σπουδών μπορεί να συναχθεί δικαίωμα για τη χρηματοδότησή τους.

100. Η παρούσα υπόθεση διαφέρει κατά το ότι χρονικώς σπουδές και επαγγελματική δραστηριότητα συμβαδίζουν. Η σύνδεση

επαγγελματικής δραστηριότητας και σπουδών προκύπτει εν προκειμένω, αφενός, αποκλειστικώς λόγω της χρονικής συνισταμένης και, αφετέρου, από το ότι η επαγγελματική δραστηριότητα ασκείται προς τον σκοπό της περατώσεως των σπουδών. Μια τέτοια συνάρτηση με τον σκοπό δεν μπορεί πράγματι να τεθεί εν αμφιβόλω λόγω της ιδιότητας του εργαζομένου. Ήδη στην υπόθεση Levin⁸⁷, το Δικαστήριο έκρινε ότι η επαγγελματική δραστηριότητα δεν χρειάζεται να είναι ο μοναδικός σκοπός της εισόδου στο έδαφος του κράτους μέλους. Επομένως, δεν είναι αναγκαίο ένα επιπλέον ουσιαστικό κριτήριο για να δημιουργηθεί η σύνδεση μεταξύ επαγγελματικής δραστηριότητας και σπουδών. Κατά συνέπεια, η άπαξ κτηθείσα ιδιότητα του εργαζομένου θα εξακολουθεί να ισχύει ακόμη και στην περίπτωση διακοπής της επαγγελματικής δραστηριότητας και κατά τη διάρκεια της εκπαίδευσής, και επομένως της ισχύος του δικαιώματος διαμονής.

101. Ο προσφεύγων θα μπορούσε επομένως να επικαλεσθεί, με την ιδιότητά του ως εργαζομένου, το άρθρο 7, παράγραφος 2, του κανονισμού 1612/68.

102. Το να θεωρείται ο εργαζόμενος φοιτητής ως εργαζόμενος μπορεί επίσης να στηριχθεί στο επιχείρημα που διατύπωσε η Πορτογαλική Κυβέρνηση, ότι ο ενδιαφερόμενος δεν θα πρέπει να περιέρχεται σε δυσμενέστερη θέση από αυτήν του εργαζομένου που έχει περιέλθει σε κατάσταση ανεργίας. Συναφώς, πρέπει και πάλι να γίνει παραπομπή στο άρθρο 7, παράγραφος 1, του κανονισμού 1612/68, το οποίο ορίζει ότι ο εργαζόμενος υπήκοος κράτους μέλους δεν μπορεί να έχει διαφορετική μεταχείριση από τους ημεδαπούς εργαζομένους όσον αφορά

85 — Βλ. τις αποφάσεις Lair (προπαρατεθείσα στην υποσημείωση 16), Brown (προπαρατεθείσα στην υποσημείωση 14) και Benini (προπαρατεθείσα στην υποσημείωση 44).

86 — Δύομις χρόνια παραδείγματος χάριν στην υπόθεση Lair (προπαρατεθείσα στην υποσημείωση 16) και έξι μήνες στην υπόθεση Benini (προπαρατεθείσα στην υποσημείωση 44).

87 — Απόφαση προπαρατεθείσα στην υποσημείωση 41, σκέψη 21.

την επαγγελματική επανένταξη ή την επα-
ναπασχόλησή του αν έχει καταστεί άνεργος.
Ως προς αυτόν, έχει επίσης εφαρμογή το
άρθρο 7, παράγραφος 2, κατά το οποίο ο εν
λόγω εργαζόμενος απολαύει των ιδίων κοι-
νωνικών και φορολογικών πλεονεκτημάτων
με τους ημεδαπούς εργαζομένους.

αποκτήσει αυτούς τους πόρους. Κατά την
εξέταση αυτού του ζητήματος, το εθνικό
δικαστήριο πρέπει εν τούτοις να τηρεί την
αρχή της ίσης μεταχειρίσεως και να αντιμε-
τωπίζει τον κοινοτικό πολίτη όπως τον Βέλγο
εργαζόμενο (ή σπουδαστή) που βρίσκεται σε
παρόμοια κατάσταση.

Επί της ιδιότητας του σπουδαστή

103. Επομένως, ένα πρόσωπο όπως ο προ-
σφεύγων μπορεί να επικαλεσθεί το άρθρο 7,
παράγραφος 2, του κανονισμού 1612/68, ως
προς το οποίο το Δικαστήριο έχει ανα-
γνωρίσει ότι μια κοινωνική παροχή όπως η εν
προκειμένω επίδικη αποτελεί κοινωνικό
πλεονέκτημα κατά την έννοια αυτής της
διατάξεως⁸⁸.

104. Όταν, επομένως, από την ιδιότητα του
εργαζομένου απορρέουν ορισμένες συνέ-
πειες και μετά τη λήξη της σχέσεως εργασίας,
οι συνέπειες αυτές δεν ισχύουν εν τούτοις
απεριοριστως. Όταν για τη χορήγηση μιας
παροχής τίθενται επιπλέον προϋποθέσεις, οι
προϋποθέσεις αυτές πρέπει να πληρούνται.
Συναφώς, εναπόκειται φυσικά αποκλει-
στικώς στο εθνικό δικαστήριο να ελέγξει αν
συντρέχουν οι απαιτούμενες από την εθνική
έννομη τάξη προϋποθέσεις, όπως π.χ. η
απαιτούμενη από το άρθρο 1, παράγρα-
φος 1, του βελγικού νόμου της 7ης Αυγού-
στου 1974 (βλ. το σημείο 12) προϋπόθεση,
κατά την οποία ο αιτών δεν μπορεί «με τις
προσωπικές προσπάθειες» να έχει τους
ζητούμενους πόρους, ή αν πληρούνται η
προϋπόθεση όταν ο αιτών ασκεί εκουσίως
μια δραστηριότητα με την οποία μπορεί να

105. Μόνον για την περίπτωση κατά την
οποία δεν θα αναγνωριστεί στον
προσφεύγοντα της κύριας δίκης η ιδιότητα
του εργαζομένου πρέπει να εξεταστεί αν,
υπό την ιδιότητά του ως σπουδαστή, έχει
ενδεχομένως πρόσβαση στο κατώτατο όριο
διαβιώσεως. Η νομική κατάσταση του
σπουδαστή στο πλαίσιο του κοινοτικού
δικαίου όσον αφορά την πρόσβαση σε κοι-
νωνικά πλεονεκτήματα έχει ήδη οριοθετηθεί
από τη νομολογία του Δικαστηρίου⁸⁹ και
από την κωδικοποιητική οδηγία 93/96. Ο
κοινοτικός υπήκοος, ο οποίος επιθυμεί να
σπουδάσει σε άλλο κράτος μέλος, απολαύει
ίσης μεταχειρίσεως κατά την πρόσβαση στην
επαγγελματική εκπαίδευση⁹⁰, στην οποία
πρόσβαση πρέπει επίσης να περιλαμβάνον-
ται οι σπουδές που καταλήγουν στην από-
κτηση επαγγελματικών προσόντων⁹¹. Το
δικαίωμα ίσης μεταχειρίσεως εμπεριέχει κατ'
αρχήν και βοηθήματα που αποσκοπούν στην
κάλυψη των τελών εγγραφής και των λοιπών
εξόδων που απαιτούνται για την πρόσβαση
στην εκπαίδευση, «και τούτο ανεξάρτητα
από τον τρόπο υπολογισμού του βοηθήματος
ή της φιλοσοφίας στην οποία στηρίζεται»⁹².

88 — Αποφάσεις Hoeckx (προπαρατεθείσα στην υποσημείωση 4) και
Scrivner (προπαρατεθείσα στην υποσημείωση 5).

89 — Υποθέσεις Gravier (προπαρατεθείσα στην υποσημείωση 24), Blaizot
κ.λπ. (προπαρατεθείσα στην υποσημείωση 25), Raulin (προπαρατε-
θείσα στην υποσημείωση 14) και Lair (προπαρατεθείσα στην υπο-
σημείωση 16).

90 — Βλ. την απόφαση Gravier (προπαρατεθείσα στην υποσημείωση 24).

91 — Βλ. την απόφαση Blaizot κ.λπ. (προπαρατεθείσα στην υποσημεί-
ωση 25).

92 — Υπόθεση Raulin (προπαρατεθείσα στην υποσημείωση 14, σκέψη 28).

106. Στην περίπτωση, εν τούτοις, κατά την οποία η επίδικη ενίσχυση θα μπορούσε να χαρακτηριστεί εν μέρει και ως πληρωμή για την κάλυψη των τελών εγγραφής ή άλλων τελών, ιδίως δε διδάκτρων⁹³, ένα πρόσωπο που βρίσκεται στην κατάσταση του προσφεύγοντος θα μπορούσε να επικαλεστεί, κατά το άρθρο 6 της Συνθήκης, την ίση μεταχείριση με τους ημεδαπούς σπουδαστές. Εναπόκειται στο δικαστήριο του κράτους μέλους να εξετάσει αυτή την περίπτωση.

107. Προκειμένου να ληφθεί στο πλαίσιο της αρχής της ίσης μεταχείρισης μια μεγαλύτερη ενίσχυση για τις δαπάνες συντηρήσεως, η περίπτωση πρέπει να εμπίπτει στο πεδίο εφαρμογής της Συνθήκης και η χορήγηση της ενισχύσεως δεν θα πρέπει να αποκλείεται βάσει ειδικών διατάξεων.

Η χρηματοδότηση σπουδών, υπό τη μορφή ενισχύσεως για τις δαπάνες συντηρήσεως, θεωρούνταν κατά τη μέχρι τούδε νομολογία βάσει της Συνθήκης ΕΟΚ και ΕΚ ότι δεν εμπίπτει στο πεδίο εφαρμογής της Συνθήκης. Η περί παιδείας πολιτική⁹⁴ και η κοινωνική ασφάλιση⁹⁵ θεωρούνταν εν πάση περιπτώσει, καθόσον ενδιαφέρει εν προκειμένω, ότι δεν καλύπτονταν από τη Συνθήκη.

108. Θα ήταν νοητό, με αφορμή το γεγονός ότι το δικαίωμα διαμονής των σπουδαστών

είχε εν τω μεταξύ ρυθμισθεί με διατάξεις του παραγώγου δικαίου προκειμένου να υποστηριχθεί ότι η κατάσταση των σπουδαστών κατέστη ως εκ τούτου θέμα ρυθμιζόμενο από το κοινοτικό δίκαιο στο οποίο πρέπει επίσης να έχει εφαρμογή η γενική αρχή της ισότητας.

109. Βεβαίως, κατά το άρθρο της 3 η οδηγία δεν θεμελιώνει δικαίωμα υποτροφιών από το κράτος μέλος υποδοχής για σπουδαστές που απολαμβάνουν του δικαιώματος διαμονής. Αυτό όμως δεν σημαίνει ότι μια τέτοια αξίωση δεν μπορεί να θεμελιωθεί σε άλλη νομική βάση.

110. Οπωσδήποτε, προκειμένου ο ενδιαφερόμενος να έχει δικαίωμα διαμονής ως φοιτητής πρέπει να είναι σε θέση να διαβεβαιώσει ότι διαθέτει μέσα συντηρήσεως⁹⁶. Βεβαίως, εδώ δικαιολογημένα τίθεται το ερώτημα αν η απόδειξη των μέσων συντηρήσεως αποτελεί προϋπόθεση του δικαιώματος διαμονής ή αν η επιβάρυνση της κοινωνικής πρόνοιας του κράτους υποδοχής μπορεί να συνιστά γεγονός που επιφέρει τη λήξη του δικαιώματος διαμονής. Βάσει της αποφάσεως στην υπόθεση C-424/98⁹⁷, φαίνεται ότι ορθή είναι η τελευταία αυτή εκδοχή. Η ύπαρξη πόρων δεν θα αποτελούσε ποτέ προϋπόθεση συστατικού χαρακτήρα για το δικαίωμα διαμονής. Εν τούτοις, και το ενδεχόμενο της λήξεως της διαμονής για τον λόγο ότι επιβαρύνεται η κοινωνική πρόνοια συνιστά άμεση μεταχείριση έναντι ημεδαπών που καλύπτεται από το κοινοτικό δίκαιο και για την οποία προβάλλονται λόγοι που τη δικαιολογούν υπό το πρίσμα των εύλογων συμφερόντων του κράτους.

93 — Βλ. την απόφαση Lair (προπαρατεθείσα στην υποσημείωση 16, σκέψη 16).

94 — Απόφαση Gravier (προπαρατεθείσα στην υποσημείωση 24, σκέψη 19).

95 — Βλ. τις αποφάσεις της 28ης Απριλίου 1998, C-120/95, Decker (Συλλογή 1998, σ. I-1831, σκέψη 21), και C-158/96, Kohl (Συλλογή 1998, σ. I-1931, σκέψη 17).

96 — Βλ. το άρθρο 1 της οδηγίας 93/96.

97 — Απόφαση Επιτροπή κατά Ιταλίας, (προπαρατεθείσα στην υποσημείωση 67, σκέψη 44).

111. Δεν φαίνεται δυνατό το δικαίωμα ίσης μεταχειρίσεως, εφόσον το κτηθέν πλεονέκτημα αποτελεί αναγνωρισμένο λόγο για τη λήξη του δικαιώματος διαμονής, πράγμα που αποτελεί την αναγκαία προϋπόθεση για την εφαρμογή της αρχής της ίσης μεταχειρίσεως.

112. Η μόνη ενδεχομένως δυνατότητα θα ήταν η διάταξη του παραγώγου δικαίου να είναι αντίθετη προς το κοινοτικό δίκαιο λόγω παραβιάσεως υπερέτερου δικαίου και, επομένως, να μη ληφθεί υπόψη. Επομένως, τίθεται το ερώτημα αν ο σπουδαστής μπορεί να προβάλει βάσει της Συνθήκης δικαίωμα διαμονής και περαιτέρω αξίωση για ίση μεταχείριση για όλα τα χορηγούμενα εντός του κράτους υποδοχής κοινωνικά πλεονεκτήματα.

113. Ως ενδεχόμενα ερείσματα της αξιώσεως αυτής μπορούν να θεωρηθούν εν προκειμένω, αφενός, η ελεύθερη παροχή υπηρεσιών και, αφετέρου, η ιθαγένεια της Ενώσεως.

1) Επί της ελεύθερης παροχής υπηρεσιών

114. Στην υπόθεση Cowan⁹⁸ το Δικαστήριο αναγνώρισε ότι υφίσταται, βάσει της κατά τη Συνθήκη γενικής αρχής της ίσης μεταχειρίσεως, δικαίωμα αποζημιώσεως ενός ευρισκομένου για τουριστικούς λόγους σε άλλο

κράτος μέλος κοινοτικού υπηκόου υπό την ιδιότητά του ως λήπτη υπηρεσιών. Στην απόφαση αυτή, το Δικαστήριο εξέθεσε ότι πρέπει «τα πρόσωπα που βρίσκονται σε κατάσταση διεπόμενη από το κοινοτικό δίκαιο να τυγχάνουν απολύτως ίσης μεταχειρίσεως με τους υπηκόους του κράτους μέλους»⁹⁹. Με την κρίση αυτή το Δικαστήριο αναφέρθηκε στην απόφαση Bickel και Franz¹⁰⁰, στην οποία επρόκειτο για την αρχή της ίσης μεταχειρίσεως όσον αφορά την εφαρμοστέα ρύθμιση για τη χρησιμοποίηση γλώσσα στο πλαίσιο ποινικής δίκης. Το Δικαστήριο εξέθεσε τα ακόλουθα:

«Έτσι, εμπίπτουν στο άρθρο 59 όλοι οι υπήκοοι των κρατών μελών οι οποίοι, χωρίς να επωφεληθούν άλλης ελευθερίας που εγγυάται η Συνθήκη, μεταβαίνουν σε άλλο κράτος μέλος για να λάβουν εκεί υπηρεσίες ή έχοντας τη δυνατότητα να λάβουν εκεί τις υπηρεσίες αυτές»¹⁰¹.

115. Βάσει αυτής της ευρείας ερμηνείας, τα πρόσωπα τα οποία «ασκούν το δικαίωμά τους κυκλοφορίας και διαμονής εντός άλλου κράτους μέλους, κατ' αρχήν μπορούν [...], να τύχουν μεταχειρίσεως μη γενεσιουργού δυσμενών διακρίσεων σε σχέση με τους υπηκόους του κράτους αυτού [...]»¹⁰². Στην ένσταση ότι το επίδικο στην υπόθεση εκείνη θέμα εμπίπτει στο πεδίο αρμοδιότητας των κρατών μελών, το Δικαστήριο υπενθύμισε τα όρια που θέτει το κοινοτικό δίκαιο στην αρμοδιότητα αυτή και τα οποία συνίστανται στην τήρηση της αρχής της απαγορεύσεως των διακρίσεων και της απαγορεύσεως του περιορισμού των θεμελιωδών ελευθεριών¹⁰³.

99 — Βλ. την απόφαση Cowan (προσκατατεθείσα στην υποσημείωση 98, σκέψη 10).

100 — Απόφαση της 24ης Νοεμβρίου 1998, C-274/96 (Συλλογή 1998, σ. I-7637).

101 — Ibidem (σκέψη 15).

102 — Ibidem (σκέψη 16).

103 — Ibidem (σκέψη 17).

98 — Απόφαση της 2ας Φεβρουαρίου 1989, 186/87 (Συλλογή 1989, σ. 195).

116. Ένας σπουδαστής μπορεί ενδεχομένως να θεωρηθεί λήπτης υπηρεσιών κατά την έννοια αυτής της νομολογίας. Οπωσδήποτε, το Δικαστήριο ερωτηθέν ρητώς ως προς τη φύση των μαθημάτων που διδάσκονται σ' ένα τεχνολογικό ινστιτούτο, έκρινε στην υπόθεση Humbel¹⁰⁴ «ότι μαθήματα διδασκόμενα σε τεχνολογικό ινστιτούτο το οποίο ανήκει στη δευτεροβάθμια εκπαίδευση που παρέχεται στο πλαίσιο του εθνικού εκπαιδευτικού συστήματος δεν μπορούν να χαρακτηρισθούν ως υπηρεσίες»¹⁰⁵. Το Δικαστήριο κατέληξε στο συμπέρασμα αυτό από τα οικονομικά χαρακτηριστικά μιας υπηρεσίας. Το ουσιώδες χαρακτηριστικό της καθοριστικής για μια παροχή υπηρεσίας αμοιβής συνίσταται στην οικονομική αντιπαροχή της εν λόγω παροχής, αντιπαροχή την οποία προσδιορίζουν, κατά κανόνα, από κοινού ο παρέχων την υπηρεσία και ο αποδέκτης της¹⁰⁶.

117. «Το χαρακτηριστικό αυτό δεν υφίσταται προκειμένου περί μαθημάτων τα οποία διδάσκονται στο πλαίσιο του εθνικού εκπαιδευτικού συστήματος. Πράγματι, με τη δημιουργία και την εφαρμογή ενός τέτοιου συστήματος, το κράτος δεν αποβλέπει στην άσκηση αμειβομένων δραστηριοτήτων, αλλά εκπληρώνει την αποστολή του απέναντι στον πληθυσμό του στον κοινωνικό, πολιτιστικό και εκπαιδευτικό τομέα. Εξάλλου, το εν λόγω σύστημα χρηματοδοτείται κατά γενικό κανόνα, από τον δημόσιο προϋπολογισμό και όχι από τους μαθητές ή τους γονείς τους.

Ο χαρακτήρας της δραστηριότητας αυτής δεν επηρεάζεται από το γεγονός ότι, ενίοτε, οι μαθητές ή οι γονείς τους υποχρεούνται να καταβάλλουν δίδακτρα, προκειμένου να

συνεισφέρουν, σε ορισμένο βαθμό, στις δαπάνες λειτουργίας του συστήματος»¹⁰⁷. Οι σκέψεις αυτές μπορεί να τύχουν ανάλογης εφαρμογής στα μαθήματα που διδάσκονται στα πανεπιστήμια. Κατά συνέπεια, σπουδαστής δεν μπορεί, υπό την ιδιότητά του αυτή, να θεωρηθεί αποδέκτης υπηρεσιών κατά την έννοια του κοινοτικού δικαίου.

118. Επομένως, το μόνο ζήτημα που μπορεί να τεθεί είναι αν, ως πρόσωπο που διαμένει νομίμως σε άλλο κράτος μέλος, μπορεί να έχει δικαίωμα ίσης μεταχειρίσεως. Στο σημείο αυτό εμφανίζεται η ιθαγένεια της Ενώσεως στην οποία παραπέμπει ρητώς το αιτούν δικαστήριο.

2) Επί της ιθαγένειας της Ενώσεως

119. Πολίτης της Ενώσεως είναι κάθε πρόσωπο που έχει την ιθαγένεια κράτους μέλους¹⁰⁸ και κάθε πολίτης της Ενώσεως έχει το δικαίωμα να κυκλοφορεί και να διαμένει ελεύθερα στο έδαφος των κρατών μελών¹⁰⁹. Με την υπόθεση Bickel και Franz, το Δικαστήριο αναφέρθηκε ρητώς στην ιθαγένεια της Ενώσεως όταν εξέτασε τη νομική βάση της διαμονής των προσφευγόντων της υποθέσεως αυτής¹¹⁰.

104 — Απόφαση της 27ης Σεπτεμβρίου 1988, 263/86 (Συλλογή 1988, σ. 5365).

105 — Ibidem (σκέψη 20 και σημείο 2 του διατακτικού).

106 — Ibidem (σκέψη 17).

107 — Ibidem (σκέψεις 18 και 19).

108 — Βλ. το άρθρο 8 της Συνθήκης.

109 — Βλ. το άρθρο 8 Α της Συνθήκης.

110 — Βλ. την απόφαση Bickel και Franz (προαπατεθείσα στην υποσημείωση 100, σκέψη 15).

120. Η ιθαγένεια της Ενώσεως παρέχει στον πολίτη της Ενώσεως πρωτογενές δικαίωμα διαμονής στο επίπεδο της Συνθήκης. Σ' αυτήν την αναμφισβητήτως εμπιπτουσα στο πεδίο εφαρμογής της Συνθήκης υποκειμενική νομική κατάσταση πρέπει επομένως να έχει εφαρμογή η γενική απαγόρευση των διακρίσεων που στηρίζονται στην ιθαγένεια. Αυτό θα σήμαινε ότι ο πολίτης της Ενώσεως, στην περίπτωση απειριορίστου δικαιώματος διαμονής, θα μπορούσε κατ' αρχήν να απαιτήσει ίση μεταχείριση αναφορικά με κοινωνικές παροχές.

121. Πάντως, το δικαίωμα διαμονής του πολίτη της Ενώσεως δεν παρέχεται απειριορίστως, αλλά «υπό την επιφύλαξη των περιορισμών και με τις προϋποθέσεις που προβλέπονται στην παρούσα Συνθήκη και στις διατάξεις που θεσπίζονται για την εφαρμογή της»¹¹¹.

122. Στα όρια αυτά περιλαμβάνονται οι αφορώσες τη διαμονή οδηγίες του Συμβουλίου 90/364, 90/365 και 93/96. Κοινό χαρακτηριστικό και των τριών αυτών οδηγιών είναι το ότι οι έχοντες δικαίωμα διαμονής δεν πρέπει να επιβαρύνουν υπερβολικά τα δημόσια οικονομικά¹¹². Για τον λόγο αυτό, και στις τρεις οδηγίες προβλέπεται ότι οι δικαιούμενοι στην άσκηση του δικαιώματος διαμονής πρέπει να διαθέτουν πόρους¹¹³. Η διατυπούμενη με την κοινοτική διάταξη προϋπόθεση για την άσκηση του δικαιώματος διαμονής, σε συνδυασμό με το προαπαιτούμενο της μη «υπερβολικής» επιβάρυνσης των δημοσίων οικονομικών λόγω της διαμονής, πρέπει να συνιστά ανεκτό από

το κοινοτικό δίκαιο όριο της αξιώσεως ίσης μεταχειρίσεως στον τομέα των κοινωνικών παροχών. Η επιβάρυνση της κοινωνικής πρόνοιας θα μπορούσε επομένως να αποτελεί γεγονός που επιφέρει τη λήξη του δικαιώματος διαμονής.

123. Η ακριβής οριοθέτηση της στιγμής από την οποία πρέπει να θεωρείται ότι υφίσταται «υπερβολική» επιβάρυνση των δημόσιων οικονομικών δεν προκύπτει άμεσα από τις ειδικές διατάξεις του κοινοτικού δικαίου, διότι, σύμφωνα με την υποστηριζόμενη εδώ αντίληψη, καμία αυτόματη λήξη του δικαιώματος διαμονής δεν συνδέεται με την επιβάρυνση των δημοσίων πόρων. Επομένως, τα κράτη μέλη έχουν ορισμένο πεδίο εκτιμήσεως, ως προς το πώς πρέπει να διαμορφωθεί αυτό το όριο.

124. Με βάση ακριβώς αυτά τα δεδομένα, πρέπει να νοηθεί εν προκειμένω το σχετικό άρθρο 55 του βασιλικού διατάγματος της 8ης Οκτωβρίου 1981. Κατά το άρθρο 55, παράγραφος 4, σημείο 2, του βασιλικού διατάγματος, μπορεί να διαταχθεί η λήξη της διαμονής ενός κοινοτικού σπουδαστή ο οποίος δικαιούται κατ' αρχήν άδειας διαμονής, όταν αυτός έχει λάβει οικονομικές ενισχύσεις ορισμένου ύψους επί συγκεκριμένο χρονικό διάστημα και δεν είναι σε θέση να αποδώσει τις ενισχύσεις αυτές εντός έξι μηνών.

125. Η νομική αυτή κατάσταση δεν δημιουργεί, με βάση τα προεκτεθέντα δεδομένα, κανέναν ενδοιασμό από απόψεως κοινοτικού δικαίου. Τελικά, πρέπει να γίνει δεκτό ότι

111 — Βλ. το άρθρο 8 Α της Συνθήκης.

112 — Βλ. την τέταρτη αιτιολογική σκέψη της οδηγίας 90/364 (προπαρατεθείσα στην υποσημείωση 9), την τέταρτη αιτιολογική σκέψη της οδηγίας 90/365 (προπαρατεθείσα στην υποσημείωση 10) και την έκτη αιτιολογική σκέψη της οδηγίας 93/96 (προπαρατεθείσα στην υποσημείωση 3).

113 — Βλ. το άρθρο 1 των οδηγιών 90/364, 90/365 και 93/96.

ο δικαιούμενος διαμονής κοινοτικός υπήκοος μπορεί κατ' αρχήν, βάσει της ιθαγένειας της Ενώσεως, να αξιώσει ίση μεταχείριση και ως προς κοινωνικές παροχές. Εν τούτοις, το

αίτημα για κοινωνικές παροχές από το κράτος διαμονής αγγίζει τα όριά του στις περιπτώσεις που μπορούν να επιφέρουν τη λήξη του δικαιώματος διαμονής.

VIII — Πρόταση

126. Κατόπιν των ανωτέρω σκέψεων, προτείνεται στο Δικαστήριο να αποφανθεί στα προδικαστικά ερωτήματα ως εξής:

«Στην απάντηση στο ερώτημα αν ο κοινοτικός υπήκοος δικαιούται πόρων που του εξασφαλίζουν το κατώτατο όριο διαβίωσης, πρέπει κατ' αρχάς να εξετασθεί αν ο ενδιαφερόμενος είναι εργαζόμενος κατά την έννοια του κοινοτικού δικαίου και μπορεί υπό την ιδιότητά του αυτή να αξιώσει ίση μεταχείριση με τους ημεδαπούς.

Δεν συνάδει κατ' αρχήν προς το κοινοτικό δίκαιο, ιδίως προς τις αρχές της ιθαγένειας της Ενώσεως και της απαγορεύσεως των διακρίσεων κατά την έννοια των άρθρων 6 και 8 της Συνθήκης ΕΚ (νυν, άρθρων 12 ΕΚ και 17 ΕΚ), το να μη παρέχεται σε όλους τους πολίτες της Ενώσεως το δικαίωμα ανεξάρτητης από την καταβολή εισφορών κοινωνικής παροχής, όπως το παρεχόμενο από τον βελγικό νόμο της 7ης Αυγούστου 1974, περί θεσπίσεως του δικαιώματος του κατωτάτου ορίου διαβίωσης, δικαίωμα όπου όμως η επίκληση της αρχής της ίσης μεταχειρίσεως υπόκειται σε αυστηρά όρια τα οποία εν πάση περιπτώσει θίγονται όταν η προσφυγή στην κοινωνική πρόνοια αποτελεί λόγο λήξεως του δικαιώματος διαμονής.